

תורה ומגיה

ספר התורה ואבזריו כחפצים מגיים בתרבות ישראל באירופה ובארצות האסלאם

שלום צבר

הכוח המגי הטמון בספר התורה

הקשר בין צמד המונחים "תורה ומגיה" עשוי להראות ממבט ראשון כבלתי הולם לחלוטין: האם ניתן לקשור בין הספר שבו באו לידי גילוי דברי האל ומצוותיו ובין אמונות עממיות הקשורות בעשייה מגיית? והרי בתולדות עם ישראל נתפס ספר התורה כמקור הסמכותי והמרכזי שממנו מואצלת "הדת הרשמית" של העם. אך צד בצד עם רשמיות התורה ועם תוכניה התאולוגיים וההלכתיים, בתרבות העממית היהודית הוענק לספר התורה מעמד של חפץ פיסי יוצא דופן ומקודש. תהליך זה החל, על פי מחקריו של ואן דר טורן (van der Toorn), כבר בתקופת המקרא: למרות ההסתייגויות הרבות בתורה מן העבודה של צלמים ודמויות (בעיקר בדיבר השני), הרי למגילת ספר התורה הוענק מעמד מקודש בקרב העם, מעמד העומד בהקבלה מלאה לדימויים אליילים מקודשים בתרבות הבבלית העתיקה.¹ בין אם נקבל את דבריו של ואן דר טורן ובין אם לאו, ברור כי בתקופה מאוחרת יותר פיתחו חז"ל את רעיון הייחוד של הספר כאובייקט מוחשי ומקודש, רעיון המדגיש את מעמדו הפולחני החשוב. לפיכך נקבעו כללי התנהגות נאותה בפני הספר: אין לנגוע במגילת הקלף ביד חשופה; אין לטלטלו שלא לצורך; יש לקום לכבודו בעת הוצאתו והכנסתו לארון; אם נפל קורעים קריעה, צמים ומבקשים מחילה; אם רואים ספר שנקרע יש לקרוע שתי קריעות – אחת על הגויל ואחת על הכתב; אם נשרף הספר או חולל, יש להכריזו על תענית צבור; ספר שנפסל קוברים אותו בכלי חרס ליד תלמידי חכמים, וכן הלאה.²

תפיסה זו של הקניית מעמד מיוחד לספר המקודש גדלה והתעצמה עת התגבשה שורה ארוכה ומפורטת ביותר של כללים לכתיבה נכונה ומדויקת של כל תג ותג בספר

* מאמר זה מבוסס על דברים שנישאו במכון בן-צבי בערב לכבוד הופעת ספרה של ברכה יניב, מעשה חושב – התיק לספר תורה ותולדותיו (מכון בן-צבי ואוניברסיטת בראיילן, תשנ"ח).

1 ראו ואן דר טורן.

2 לכללים אלה ואחרים, ראו, למשל, ברכות כה ע"ב; שבת יד ע"א; עירובין צח ע"ב; מגילה כו ע"ב, כו ע"א, לב ע"א; מועד קטן כה ע"א, כו ע"א; קדושין לג ע"ב; מנחות לב ע"ב. לסיכום ותוספת על הדינים התלמודיים בדבר ההתנהגות הנאותה עם הספר, ראו דבריו של הרמב"ם במשנה תורה, הלכות ספר תורה י, ב-יא.

התורה, קרי וכתוב, אותיות בעלות צורות יוצאות דופן, המירווחים בין אות לאות, שורה לשורה, טור לטור, פרשיה לפרשיה, עיצוב מיוחד של פרקי שירה (כגון העיקרון "אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח", הבא לידי ביטוי בשירת הים), וכן הלאה.³ גם למצע המובחר שעליו נכתב הספר (קלף), דרך הכנתו, החיבורים בין היריעות והחומרים המשמשים לכתיבת הספר נועדה, כידוע, חשיבות מרכזית אשר הגבירה את יחס הכבוד בפניו. זאת ועוד, העקרונות המשווים לספר התורה מראה חיצוני שונה ומיוחד משאר ספרי המקרא באים לידי ביטוי מובהק בצורה שניתנה לכלי המכיל את יריעות הקלף של הספר". בכל קהילות ישראל ניתן לספר התורה מעמד שאינו יכול להשתוות לאף חפץ אחר במסורת היהודית. דמיונם היוצר של בעלי מלאכה מוכשרים, בני ברית ושאינם בני ברית, שיוו ל"אריזת הספר" בכל רחבי התפוצה היהודית מראה מהודר ורב רושם.⁴ גם קהילות שחיו בדוחק ובעניות מרובה לא חסכו כל מאמץ לייפות את הספר ומלבושיו. במהלך הדורות נתגבשו בקרב העדות השונות מסורות מגוונות בעניין זה, ו"הלבשת" ספר התורה והמנוחים הקשורים בה נידמו לעתים קרובות לפאר הכרוך בדמיון העממי בהדרת מלכות ובמלבושיהם של מלך או מלכה.⁵ באופן דומה, גם הארון שבו נשמר הספר בדרך כלל ("היכל" בפי הספרדים ובני עדות המזרח) מיופה ומקושט באופן מיוחד. היטיב לסכם את הדברים הרמב"ם במשנה תורה: "מצווה לייחד לספר תורה מקום ולכבדו ולהדרו יותר מדאי (הרבה מאוד, בלשוננו)."⁶

חשיבותו המרכזית של ספר התורה כחפץ שהוכן וקושט בעמל רב התאימה לכוח הרב המיוחס לו במסורת היהודית. פסוקים כמו "עץ חיים היא למחזיקים בה" (משלי ג, יח), "כי מצאֵי מצא חיים" (שם ה, לה), וכן שורה של מאמרי חז"ל שהתורה מצילה ממות, מרפאה (ועוזרת אף ברפואה מונעת),⁷ סללו את הדרך לשימוש בו לצרכים מגיים.

3 כללים אלה נכונים, כמובן, גם להכנת תפילין ומוזות. רישום מלא ומפורט של הכללים בספרו של קרויז משתרע על פני שלושה כרכים בני מאות עמודים.

4 דיון מפורט ומבחר גדול של דוגמאות מהקהילות בארצות האסלאם נמצא בספרה של יניב, מעשה חושב.

5 "כתיבת התורה", למשל, עוצבו בקהילות רבות – הן באירופה הנוצרית והן בארצות האסלאם – בדמותו הממשית של הכתר של המלך המקומי. למבחר מייצג של דוגמאות, בעיקר מאירופה (כולן מאוספי המוזיאון היהודי בניו יורק), ראו גרפמן, עמ' 64-67, 262-290, ולוחות צבע בעמ' 56-61; על תלותם המוערת של "כתרי תורה" מעיראק ופרס בכתרי מלכות סאסאניים, ראו יניב, מעשה חושב, עמ' 63-66. במקרים מסוימים אף עלה פאר כתרי התורה על פארם של כתרי המלוכה המקומיים. למבחר עשיר של דוגמאות מרהיבות במיוחד ממזרח אירופה השמורות במוזיאון לאוצרות היסטוריים של אוקראינה שבקייב, ראו תורה וכתרים.

6 הלכות ספר תורה י, י.

7 למשל: "חש בראשו יעסוק בתורה... חש בגרונו יעסוק בתורה... חש במעיו יעסוק בתורה... חש בעצמותיו יעסוק בתורה... חש בכל גופו יעסוק בתורה... שנאמר זולכל בשרו מרפא' (משלי ד, כב). אמר רב יהודה בר' חיא... הקב"ה... נתן תורה לישראל סם חיים לכל גופו" (עירובין נד ע"א); ומצד שני: "כל שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק, הקב"ה מביא עליו יסורין מכוערין ועוקרין אותו, שנאמר 'צאלמתי דומיה החשיתי משוב וכאבי נעקר' (תהלים לט, ג), ואין טוב אלא תורה" (ברכות ה ע"א).

ואכן כבר בעת העתיקה היו נסיונות לקשור בין דברי התורה ואמונות עממיות מתחום המגיה. כך למשל נאמר בתלמוד הבבלי, במסכת סנהדרין (כא ע"ב):

שנינו "וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר" (דברים יז, יח) – כותב לשמו שתי תורות. אחת שהיא יוצאת ונכנסת עמו, ואחת שמונחת לו בבית גזויו; אותה שיוצאת ונכנסת עמו עושה אותה כמין קמיע ותולה בזרועו, שנאמר "שויתי ה' לנגדי תמיד כי מימיני בל אמוט" (תהלים טז, ח).

ובאופן בוטה יותר במדרש תהלים, מזמור ג, ב: "אמר ר' אלעזר לא ניתנו פרשיותיה של תורה על הסדר, שאם ניתנו על הסדר, כל מי שהוא קורא בהם היה יכול להחיות מתים ולעשות מופתים".⁸

מגמה זו התחזקה בעיקר בפרשנות המקרא של מקובלי ספרד בימי הביניים. בספר הזוהר במיוחד מודגשת ומפותחת עליונותה המיסטית של התורה בהשוואה לשאר ספרי המקרא, או לכל יצירה רוחנית אחרת של עם ישראל.⁹ סיפורי התורה והמצוות מופקעים מלבושם "הגשמי" ומקבלים משמעויות סמליות עמוקות, שלפיהן לכל נקודה, תג, אות ו"שם" המופיעים בתורה, יש כוח מיסטי רב עצמה. הרמב"ן, בהקדמה לפירושו על התורה, מסר שיש בידיו "קבלה של אמת", שלפיה כל התורה כולה שמותיו של הקב"ה.¹⁰

בתרבות העממית היהודית מועצמות מגמות אלה בדרך מיוחדת. בספרי הדרכה הקשורים לתחום של הדת העממית, כגון ספר "שימוש תהלים" (נדפס לראשונה בסבינויטה ש"ב), נרשמו פסוקים רבים מהמקרא בכלל וחמשת חומשי תורה בפרט, אשר לכל אחד מהם תפקיד מוגדר וברור בהשגת מטרות על-טבעיות.¹¹ אך בעיני המאמין הפשוט גם ספר התורה גופו הוא התגלמות הקדושה ומתווך אפשרי בינו לבין האל. על פי אמונה זו, משהו מכוחו של האל דבק בספר התורה הנמצא בבית הכנסת, ובאמצעותו אפשר להביע משאלות אישיות, לרפא חולים, להקל על כאבי היולדת, להגן מפני מרעין בישין, ולחולל נפלאות בתחומים שונים. לפיכך מרכז ענייננו כאן אינו בפסוקים שנקשרו במגיה, אלא בספר התורה גופו, כחפץ, הכתוב בקפידה בדיו על קלף ונתון באריזה המפליאה את לב רואיה – ובו ובאבזרוו המקודשים והמהודרים ניתן על כן להשתמש לצרכים של תפילה והבעת משאלות מחד וצרכים על-טבעיים מאידך. בשורות הבאות נבחן באמצעות כמה דוגמאות חזויות מהעבר הרחוק והקרוב כיצד ובאיילו דרכים באו לידי ביטוי

8 מהדורת בובר, דף יז ע"א.

9 לדיון מפורט ומסכם של התפיסות המיסטיות היהודיות הרואות את התורה כבעלת רובד נגלה הניצב מול הרובד הנסתר, ראו את מאמרו החלוצי של שלום בנושא, וכן אידל, תפיסת התורה בקבלה. על התקדשותו של ספר הזוהר עצמו, השווה המקורות המצוטטים בהערה 70 להלן.

10 על העיקרון הקבלי של השימוש בשם האל ראו שלום, עמ' 37-50.

11 השווה טרכטנברג, עמ' 104 ואילך. וראו שם, עמ' 110-111, רשימה נבחרת של פסוקים שניתן להשתמש בהם לצרכים מגיים שונים (על פי כתב יד של ספר גימטריאות [או ספר אליהו] מגרמניה, המאה הי"ד – שמור בספריית בית המדרש לרבנים, ניו יורק).

אמונות אלה בכוחו המגי של ספר התורה ואביוזריו המהודרים כחפצים מוחשיים בבית הכנסת ובבית.

א. דוגמה מוקדמת בהגדת סרייבו

התמונה המוקדמת ביותר שאפשר לראות בה, ככל הנראה, את האמונה בכוחו של ספר התורה נמצאת בהגדת סרייבו המפורסמת, שנכתבה וצוירה בספרד (כנראה בברצלונה) ברבע השלישי של המאה הי"ד. העמוד האחרון בסידרה הארוכה של עמודי איור שלמים המקדימים את טקסט ההגדה מוקדש לנושא "בית הכנסת" (עמ' 34א; תמ' 1). המיניאטורה המפורסמת מתארת בהשטחה שלושה מישורים של בית הכנסת: במישור הקדמי חזית המיבנה, שיוצאות ממנו כמה דמויות של גברים וילדים, הלבושים בלבוש המסורתי של יהודי המקום; במישור האמצעי הבימה;¹² ובמישור האחורי ההיכל (ארון הקודש) פתוח לרווחה. בתוך הארון שלושה ספרי תורה, העטופים במעילי בד, מרוקמים בחוטי כסף וזהב. בחזית הארון מתנוססות שתי מגורות שמן בסגנון של מגורת מסגד מוסלמית. מימין ההיכל נראית דמות המושיטה ידה לעבר הדלתות הפתוחות.

החוקרים התלבטו באשר למשמעותה של דמות זו. בצלאל (ססיל) רות העלה את האפשרות שמדובר בכוהן המברך את הקהל, ולפיכך הדמויות במישור הקדמי מפנות פניהן כלפי הכניסה ואחד האבות מכסה את ראש בניו כנהוג. לפי רות, רק בעזרת הסבר זה אפשר "להבין מדוע נשאר ארון הקודש פתוח בעת שהקהל יוצא מהבניין".¹³ פירוש זה תמוה, כיוון שחלק מהקהל נראה בבירור מחוץ לבית הכנסת (כהודאת רות עצמו), והרי ברור כי לא מקובל שהקהל ינטוש את בית הכנסת בשעת ברכת כוהנים.

משה (אויגן) ורבר (Eugen Werber) הציע כי דמות זו היא שמש בית הכנסת a temple clerk), הסוגר את דלתות ההיכל.¹⁴ ורבר עצמו תהה אם פירושו נכון אם לאו, שכן אין כל סיבה לפתיחת דלתות ארון הקודש בליטורגיה של ערב פסח, והרי טקסט ההגדה מתחיל, כאמור, מיד לאחר איור זה. ורבר סיים את דיונו בהצגת שאלה שעליה לא היתה בפיו מענה: האם המיניאטורה מציגה מנהג מקומי מיוחד, או שמא ביקש מאייר ההגדה להציג לעיני הצופה את כל הפרטים הנראים בבית הכנסת של קהילתו?

האפשרות השנייה אינה נראית, שהרי כתב היד נועד לצורך משפחתי פרטי, ולא לתצוגה פומבית או למען חוקרי הדורות הבאים. לעומת זאת, ההצעה לתלות את הנושא במנהג מקומי סבירה יותר, שכן הדמות הנראית ליד ההיכל אינה של כוהן או של שמש בית הכנסת: השוואה לדמויות אחרות באיורי ההגדה מראה כי אין מדובר בגבר אלא

12 מכונה "תיבה" בפי יהודי ספרד, וייתכן גם הכינוי "מגדל עץ", על פי ההקדשה בבית הכנסת "אל טראנזיטו" בטולדו משנת 1357 – ראו: קנטירה בורגוס, עמ' 97; קלאנסבאלד, עמ' 94; בן דב, עמ' 65-66.

13 הגדת סאראייבו, מהדורת רות, עמ' 38 הערה 12.

14 הגדת סאראייבו, מהדורת ורבר, עמ' 36.

באשה.¹⁵ אולם, אם אכן זו אישה, אין כל סיבה לפרש את פעולותיה כסגירת דלתות הארון, וסביר יותר להניח כי לפנינו מנהג שהיה מקובל עד לעת החדשה בקרב כמה מקהילות ספרד והמזרח: בסיום התפילה, לאחר צאת הגברים מאולם התפילה, השמש היה פותח בשנית את דלתות ארון הקודש ומאפשר לנשים לגשת אליו, והן היו מביעות בקשות בענייני רפואה, פריון, מציאת חתן, פרנסה וכדומה. התמונה מראה כי האמונה העממית ייחסה לקדושת ספרי התורה שבארון הפתוח כוח למלא בקשות אישיות ולתווך בין המאמינות לבורא.¹⁶

ב. היולדת

עדויות חזותיות מוצקות יותר לשימוש בספר התורה לצרכים מגיים שמורות מן המאה הי"ח ואילך. הדוגמאות המוקדמות הן מיהדות גרמניה, אך יש להן קשר הדוק לאמונות שרווחו גם בקהילות המזרח, כפי שנראה בהמשך. מדובר בסידרה של תחריטי נחושת בספריהם של כמה מגדולי ההבראיסטים הנוצריים בגרמניה במאות הי"ז והי"ח:¹⁷

1 – יוהן בוקסטורף (Johannes Buxtorf), במהדורה הגרמנית של ספרו הלטיני *Synagoga Judaica* (באזל 1603), שהופיעה בשם *Jüden Schül* בפרנקפורט ובלייפציג בשנת 1729.

2 – המומר פאול כריסטיאן קירכנר (Paul Christian Kirchner), בספרו *Jüdisches Ceremoniel* (נירנברג 1734).

3 – יוהן כריסטוף גיאורג בודנשץ (Johann Christoph Georg Bodenschatz) בספרו *Kirchliche Verfassung der heutigen Juden, sonderlich derer in Deutschland*, שהופיע בארבעה חלקים בארלנגן (Erlangen) ובקובורג, 1748-1749.¹⁸

התמונות בשלושת הספרים הללו תלויות זו בזו. ליתר דיוק, התחריטאי האלמוני שאייר את ספרו של בוקסטורף, ומילר (I.C. Müller), אשר אייר חלק מהתמונות בספרו

15 זו גם דעתו של נרקיס, היכל, עמ' 36.

16 לצערי לא עלה בידי למצוא מקור טקסטואלי למנהג זה בכתביהם של חכמי ספרד בימי הביניים. על המנהגים הקשורים בפתחת ההיכל כדי להקל על צירי היולדת, ראו להלן. על תפילת נשים לפני "ארון הכתרים" בארם צובה בעת החדשה, ראו עדותו של ר' מאיר נחמד, המצוטטת להלן (בפרק "ספרי תורה פלאיים").

17 המהדורות המצוינות הן המהדורות המלוות באיורים.

18 על המחברים הללו (לבד מקירכנר), ולרשימת כתביהם בתחום היהדות, ראו: אנציקלופדיה יודאיקה, 4, טור 1161 (בודנשץ), וטור 1543 (בוקסטורף). עניינים ליטורגיים ואחרים בכתביהם נידונים על ידי קליר ובארנט. על קירכנר, הדמות המשונה בין השלושה, ידועים אך מעט פרטים ביורגפיים. ככל הנראה היה בנו של חזן בפרנקפורט דמיין, ושמו העברי היה מרדכי בן שלמה גומפרכט. בצעירותו למד תלמוד מפי רבנים מקומיים, אך בחר להתנצר בסביבות שנת 1715 ואימץ את שמו של אחד מפטרוניו. כנוצרי עסק בהוראת ספרות עברית ויהדות במקומות שונים בגרמניה (אני מודה לפרופ' שלמה אידלברג על פרטים אלה). לצורך מאמר זה השתמשתי בעותקים מהמהדורות המצוינות השמורים בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק ובבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים.

של בודנשץ, התבססו במידה רבה על התמונות של מגלף הנחושת פושנר (Puschner), שעבד בשירותו של סבסטיאן יוגנדרס (Jugendreß); יוגנדרס ערך והוציא לאור את המהדורה השנייה והמעודכנת של ספרו של קירכנר.¹⁹

השימוש המגי בספר התורה מוצג בתמונה המתארת את מנהגי הלידה והימים הראשונים שלאחר הלידה. נושא זה חוזר, כאמור, בשלושת החיבורים, וההבדלים בין שלוש התמונות אינם משמעותיים מבחינת פרטי המנהג.²⁰ לנוחיות הדיון נתייחס לתמונה בספרו של קירכנר בלבד, שהיא כאמור גם המוקדמת מבין השלוש (תמ' 2). בראש התחריט השבעה עשר בספרו מופיעה הכותרת: Ceremonien in Kinds-Nöthen und Kindbett, דהיינו טקסים בלידה ובמיטת היולדת. אין זו "יצירת אמנות" לשמה, אלא תמונה הבאה להסביר את דברי המחבר בטקסט הנלווה; לכן יש בה אותיות לטיניות קטנות, שמטרתן לעזור בזיהוי נושאי התמונה והחפצים המיוחדים המתוארים בה. התמונה מחולקת לשלוש מסגרות, שבכל אחת מהן מתואר טקס נפרד המתרחש בחדר היולדת שבבית המשפחה.²¹ הנושא המעניין אותנו נמצא במחצית העליונה של התמונה, המתארת את רגעי הלידה ממש (תמ' 1.2). בקטע שמחוץ לחדר היולדת, מצד ימין, עומד הבעל (מסומן באות a) בלוויית הרב (b) ודמויות נוספות. הבעל אוחז בידו ספר פתוח, שממנו הוא קורא פסוקים נבחרים ומזמורי תהלים האמורים לעזור בלידה.²² בצד שמאל מיטת היולדת הריקה, ואילו היא עצמה שעונה ב"כסא היולדת" (בשפת התלמוד: "משבר"),²³ מוקפת ארבע

19 המהדורה הראשונה של ספרו של קירכנר הופיעה בעיר ארפורט כבר בשנת 1717, אך לא נכללו בה איורים. בשנת 1724, דהיינו שנים אחדות לפני הופעת ספרו של בוקסטורף, הוציא לאור, בנירנברג, ההבראיסטי יוגנדרס מהדורה מורחבת ומשופרת לאין ערוך של ספרו של קירכנר, בלוויית סידרת תחריטי הנחושת המוכרים. מהדורה זו היא הבסיס לכל המהדורות שלאחריה, ובכלל זה גם המהדורת 1734, המצוטטת במאמר זה. (אני מודה לפרופ' אלישבע קרליבך מניו יורק, הכותבת ספר על ההבראיסטים הגרמניים, על אימות הפרטים הללו.) לרפרודוקציות מיניאטוריות של התחריטים בשלושת הספרים הללו, ראו רובנס, עמ' 28-30, מס' 255-273 (בוקסטורף); עמ' 52-55, תמ' 539-567 (קירכנר); עמ' 56-60, תמ' 589-617 (בודנשץ). רובנס, עמ' 52, מניח כי מרבית התמונות בספרו של קירכנר מבוססות על המהדורה הגרמנית של בוקסטורף ולא להפך. אולם המהדורת 1724 של קירכנר קדמה בארבע-חמש שנים למהדורה המצוירת של בוקסטורף. לאוסף התמונות בספרו של קירכנר בלוויית הסברים קצרים בעברית ובאנגלית, ראו קירכנר, אלבום. על חשיבות התמונות בספרו של בודנשץ עמד כבר אברהםס.

20 מספריהן של שלוש התמונות בספרו של רובנס הם: 257, 556, 606 (בהתאמה לסדר המחברים בהערה הקודמת).

21 הלידה בתקופה זו נעשתה בדרך כלל בבית. התמונה מופיעה בספרו של קירכנר, טקסים, מול עמוד 148; הדיון בטקסי הלידה – פרק עשרים, עמ' 149-154. על תמונה זו ראו גם שפרבר, ו, עמ' נג הערה 14 (ושים יחס לתקן פעמיים את מספר התמונה בספרו של קירכנר).

22 קירכנר, עמ' 149, מזכיר את נבואת הנחמה ליולדת מישעיהו נ"ד, שעל הבעל לקרוא אותה שלוש פעמים: "רְנֵי יְקָרָה לֹא יִלְדָה פְּצוּחֵי רִינָה... כִּי יִמֵּן וּשְׂמָאל תִּפְרָצֵי וּזְרַעַךְ גּוֹיִים יִירֶשׁ..." (בהערות לתמונה בתחתית העמוד, שנוספו כנראה בידי יוגנדרס, מצוינים גם מזמורי התהלים הבאים: כ', ל"ח, צ"א, ק"ב). מחבר ספר רזיאל המלאך, דף מג ע"א, מציין פסוק משמעותי אחר שיש לרשום אותו על גבי קמיעות למקשה ללדת: "צא אתה וכל העם אשר ברגליך" (שמות יא, ח) – מילים אלו מכוונות בהקשר שלנו ליציאת התינוק מבין רגלי האישה (במקור מדובר, כמובן, על משה ויציאת מצרים).

23 למשל במסכת שבת, קט ע"א ("אמר אביי משעה שתשב על המשבר..."); והשוו רובין, עמ' 64.

מיילדות בפעילות אינטנסיבית.²⁴ שני אמצעי הגנה חשובים עוזרים ליולדת בשעה זו: כתובות מגיות וספר תורה. על קיר הבית, מעל לחלונות, רשומות ארבע מילים באותיות בלתי מהוקצעות, "אדם חוה חוץ לילית"; כנראה שמחוסר מקום, המשכה של הכתובת מופיע בשני הקטעים התחתונים: "סנוי סנסנוי סנמנגלף".²⁵

סנוי, סנסנוי וסמנגלוף הם, על פי האגדה, שלושת המלאכים שנשלחו על ידי הקב"ה בניסיון להחזיר לאדם הראשון את אשתו הראשונה – "חוה ראשונה" – לילית, שעזבה את בן זוגה בכעס לאחר מריבה משום שסירב לתביעתה לשויון זכויות בקיום יחסי המין ביניהם.²⁶ השדה לילית, שכל מטרתה בחיים על פי "אלפא ביתא דבן סירא" אינה אלא להטיל אימה ופחד על היולדת ו"להחליש תינוקות מיום שנולדו עד ח' ימים",²⁷ מתנה עם המלאכים שלא יתכנס לבית היולדת אם תמצא בו את שמותיהם כתובים או את דמותם מצוירת. ההבראיסטים הגרמניים מאשרים ששמות אלו אכן נכתבו בפחם על אחד הקירות בחדר היולדת, כפי שאנו רואים בתמונה.²⁸ נוספה גם, כאמור, הכתובת "אדם וחוה חוץ לילית", המוכרת אף היא מקמיעות רבים, ובכלל זה כאלה שמוצאם מגרמניה.²⁹ משמעותה היא שלאדם וחוה, הורי הילדים שמהם נמשך גזע האדם בכלל והעם היהודי בפרט,³⁰ מותרת הכניסה לחדר, אך על לילית וכת השדים המלווה אותה להישאר מחוץ לבית.

בעוד שאמצעים מעין אלה מקובלים ביותר בספרות המגית העוסקת בשמירה על היולדת וולדה, הרי שבשלוש התמונות מופיע יסוד הגנה נוסף המעניין אותנו במיוחד.

24 גברים לא הורשו להיכנס לחדר היולדת עד העת החדשה (במקומות רבים באירופה ובארצות הברית אפילו עד ראשית המאה העשרים, ובארצות האסלאם גם מאוחר יותר) – השוו שורטר, עמ' 35 ואילך.

25 הכתיב הלוועזי של שמות שלושת המלאכים אצל קירכנר (טקסים, עמ' 153) תואם את הכתובת העברית: Senoi, Sansenoi, Sanmangelof. בקמיעות העבריים, לעומת זאת, הכתיב הנפוץ יותר של שם המלאך השלישי הוא "סמנגלוף" ולא "סנמנגלף" (זהו במפורש התעתיק בכתובת בתמונה אצל קירכנר, ולא "סנגנול" כפי שמדווח שפרבר, ו, עמ' נג הערה 14). יש לציין כי אצל בוקסטורף שמות המלאכים אינם כתובים והתמונה נראית "הפוכה": שמאל/ימין.

26 "בשעה שברא הקב"ה את עולמו וברא אדם הראשון כיון שראה אותו יחידי מיד ברא לו אשה מאדמה כמותו וקרא שמה לילית והביאה לאדם מיד התחילו שניהם לעשות מריבה. זה אומ' את תשכבי למטה וזאת אומרת אתה תשכב למטה מפני ששנינו שוים ושנינו מן האדמה ולא היו משמיעין זה את זה". לנוסחיה השונים של האגדה, כפי שהיא מופיעה בחיבור הידוע בשם "אלפא ביתא דבן סירא", ראו יסיף, בן סירא, עמ' 231-234; וראו שם, עמ' 63-71, לגיתוח מפורט של האגדה ומקורותיה. שם, עמ' 232.

27 ראו: קירכנר, טקסים, עמ' 152-153; בודנשץ, חלק 4 עמ' 56.

28 ראו, למשל, הקמיעות ("שמירות") ליולדת ולתינוק מגרמניה של המאה הי"ח באוסף פויכטוונגר שבמוזיאון ישראל: שחר, פריטים מס' 2, 3, ר' בעמ' 19-20 (התמונות מופיעות בעמ' 21-22).

30 בשמירות רבות מוזכרים, מלבד אדם וחוה, זוגות מקראיים אחרים הנחשבים לאבות האומה, כגון, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאח. ליד שמם מופיעה המילה "פנימה", בניגוד ל"חוץ", המופיעה בסמיכות לשמה של "לילית וכל כת דילה". דפי שמירה מטיפוס זה ידועים בעיקר ממזרח אירופה, אך קיימות דוגמאות גם מקהילות המזרח – לדוגמה, ראו "שמירה" ממרוקו שנדפסה בידי יוסף לוגאסי: יהודי מרוקו, מס' 160 עמ' 97.

בתמונה שבספרו של קירכנר השולחן בחדר היולדת נראה מכוסה במפה רחבה, שעליה מונחת יריעת בד כלשהו קטנה יותר, ברבע הימני התחתון של השולחן – על יריעה זו מונח חפץ המסומן באות הלועזית c. זהו ללא ספק ספר תורה, "לבוש" בסגנון המסורתי של יהודי גרמניה (תמ' 3): מעיל בד רחב המכסה את הספר ו"עצי החיים" (מוסתרים), ומעליהם מתנוסס כתר תורה מפואר. הספר מובא לחדר, על פי הטקסט,³¹ על מנת לעזור לאשה המקשה ללדת, וללא ספק גם כאמצעי נוסף להגנה על היולדת. מנהג זה, יש לציין, נפוץ לא רק באשכנז אלא ידוע, בווריאציות שונות, גם בקרב כמה מקהילות המזרח.³²

הבאת ספר תורה לחדר היולדת לא התקבלה תמיד בעין יפה. מנהג זה ומנהגים מקבילים לו, כגון הנחת הספר בידיה או בחיקה של המקשה ללדת, עוררו מחלוקת בין הרבנים בקהילות השונות, הן בקהילות אשכנז וספרד באירופה והן בקהילות שבארצות האסלאם.³³ אמנם על פי ההלכה אין הספר מקבל טומאה, או בניסוחו של הרמב"ם "כל הטמאין, ואפילו נידות, ואפילו גוי – מותר לאחוז ספר תורה ולקרוא בו, שאין דברי תורה מקבלין טומאה. והוא שלא יהיו ידיו מטונפות או מלוכלכות בטיט, אלא ירחצו

31 קירכנר, טקסים, עמ' 149; בודנשץ, חלק 4 עמ' 57.

32 על תפוצתו הרבה של המנהג בין יהודי אשכנז (ובכלל זה בצפון איטליה) למעלה ממאה שנה קודם פרסום ספרו של קירכנר ניתן ללמוד מדבריו של ר' יששכר בר בן ישראל איילנבורג: "ומכאן נ"ל [נראה לי] ללמוד סעד וסמך למה שנהגין העולם להניח ס"ת [ספר תורה] על אשה המקשה לילד או לקרות עליה פסוקים, משום שיש בה סכנת נפשות הרבה..." (באר שבע, דף סט ע"א; והשוו שפרבר, ו, עמ' נג הערה 14). על עניין זה חזר ר' אברהם צבי איזנשטאט (1813-1868), בפתחי תשובה לשולחן ערוך יורה דעה, סימן קעט סעיף ט. על המנהג בבגדאד דיווח ברגמן, עמ' 27 – השו: פטאי, מסכת סגולות, עמ' 485; טרכטנברג, עמ' 169. על הקשר בין ספר התורה ולידה בעולם הספרדי מזווית נוספת, ראו את הספר פתרון חלומות לר' שלמה אלמולי, שנדפס לראשונה בשאלוניקי רע"ה (1514/1515): "ועוד אומרות הנשים שהרואה [בחלום] ס"ת מכובד בן זכר יגיד" (עמ' פב במהדורת בקאל).

33 השו טרכטנברג, עמ' 105-106. וראו, למשל, את דעתו של הרב איש פיררה, ר' יצחק לאמפרונטי (1756-1769) – מחשובי רבניה של איטליה בעת החדשה – הכותב בערך "יולדת" שבאנציקלופדיה התלמודית שלו "פחד יצחק" (כרך ג חלק ד, דף יא ע"א): "יולדת המקשה ללדת אסור להביא ספר תורה אצלה כי אם על פתח הבית, אולי זכות התורה תגן בעדה ולא משום סגולה". רבנים איטלקים אחרים, ובעיקר ר' יהודה אריה ממודינה (1571-1648), הביעו התנגדות לכל שימוש במגיה בלידה. כך למשל, על המנהג להשתמש בקמיע ועליו הכתובת "אדם וחוה חוץ לילית" ושמות שלושת המלאכים, כותב ריא"ם "כי מלבד שאין לו יסוד כלל בתורה, הנהו עוד הבל וסכלות" (הציטוט מתוך המהדורה העברית של ספרו *Historia de' riti hebraici* – ריא"ם, עמ' 99). להסתייגויות נוספת מהמנהג ראו: שו"ת טוב טעם ודעת, ח"ב, סי' מז (השוו שפרבר, ו, עמ' נג הערה 14); אביעה חידות, עמ' קסו: "רבים מהפוסקים צווחו כי כרוכיא של מנהג גרוע להביא ס"ת למקשה לילד ולתתו בחיקה". גם הרב הגרמני ר' יהודה ליב בן חנוך זונדל (1645-1705) הסתייג מן המנהג: בשו"ת יחזקאל בית יהודא, שאלה ע"א, נשאל המחבר "אם מותר להביא ס"ת אצל יולדת המקשת לילד באשר שני"ל [שנראה לי] דאינו נכון והוא בויון לתורה ובפרט שאין ליתן ביד אשה", ותשובתו: "הדין עמך ומטעמך. גם א"א [אדוני אבי] ז"ל היה מקפיד מאד שלא יזלזל בכבוד הס"ת בעיניו זה. ושלא יביאו הס"ת אלא בפתח חדר של היולדת שזכות התורה יגין עליה. ולא לענין סגולה או רפואה. ונ"מ [ונפקא מינה] באם שהיא מרשעת ונפש חוטאת ולא לזכות יחשב לה, עכ"פ כ"ש [על כל פנים כל שכן] שלא לתן בידיה או לפותחה או ליתן ליד שום אשה". וחזור על נימוק זה גם בעל פתחי תשובה (ראו הערה קודמת, שם).

ידיהם ואחר כך יגעו בו,³⁴ אך למרות פסיקה זו, חששו חכמים מבזיון הספר בחדר היולדת, שבו מתרחשים דברים "בלתי נעימים" (כגון הפרשות דם), שאינם הולמים בדיוק את סביבתו המקודשת של ספר התורה, והוצעו דרכים להגן על היולדת באמצעות החפץ המקודש מבלי להציבו בחדרה. דרך אחת היתה הנהוג לפתוח את ארון הקודש בבית הכנסת בשעה שאישה היקשתה ללדת;³⁵ בקהילות המזרח נהגו לפתוח את ההיכל בזמן הלידה, ולנוכח ספרי התורה (אשר נפתחו לעתים) התפללו לשלום האשה או קראו פרקי תהלים מתאימים. וזו עדותו של רבי חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א: "המנהג שמי שנכנסה אשתו לחדש התשיעי לעיבורה נזהר לעשות בחודש ההוא מצות פתיחת ההיכל, והוא מנהג יפה, ויש לו סמך על דרך הסוד". כמו כן כתב החיד"א כי קניית פתיחת ההיכל המקובלת בקהילות המזרח היא "מצוה מסוגלת להקל צער הלידה".³⁶ בתורכיה המנהג היה לפתוח את ההיכל ולקרוא בחדר היולדת אחת מפרשות התורה. בקהילה הספרדית בצפת "קושרים ראש החוט מהאגודל ימין של היולדת וראש השני קושרים בספר תורה שבבית הכנסת ובעת שתלד תיכף חותכים את החוט מפני שהיא טמאה ואסורה להיות קשורה עם הספר תורה, ובוה יקל מעליה חבלי לידה ותלד בנקל".³⁷ מנהג מעניין אחר, הידוע מיהודי לוב, קשור לטקס הכנסת ספר תורה חדש לבית הכנסת. החגיגות נמשכו שבעה ימים, ובהם נשמר הספר בחדר מיוחד שקושט בפאר רב ביריעות ואריגים, והוקטרה בו קטורת כדי שישירו בו ריחות טובים (תמ' 4); במשך שבעת הימים הללו נשים המקשות ללדת (או כאלה המבקשות חתן) שוהות בחדר ואף ישנות בו.³⁸

34 משנה תורה, הלכות תפילין י, ת.

35 מנהג סימבולי מעניין אחר שניתן להזכיר אותו בהקשר זה רווח בין יהודי פולין: הענקת פתיחת הארון (וכן הכנסת והוצאת ספרי התורה) לגברים חשוכי בנים – ראו: אלזט [אבידע], עמ' 363, והשוו פטאי, מסכת סגולות, עמ' 486; שפרבר, ג, עמ' קצו הע' 33. שפרבר סבור כי אין הכרח לראות במנהג לפתוח את הארון משום פתרון חלופי להבאת ספר התורה לחדר היולדת, אלא מנהג בעל סימבוליקה משלו: בהקשר זה לכל פעולה הקשורה בפתיחה או פרימה (כגון פתיחת מנעולי הבית או פרימת הכפתורים בבגדי הבעל) יש חשיבות סמלית בהקלה על כאבי היולדת – ראו על כך: אביעה חידות, עמ' קסו; אלזט [אבידע], עמ' 363; פטאי, מסכת סגולות, עמ' 486. מאידך, פעולות הפוכות של סגירה ונעילה נועדו למנוע את הפלת העובר בזמן ההריון – ראו: פטאי, הלידה, ו, עמ' 257-258; שפרבר, ג, עמ' קכו-קלא. גם בתרבויות אחרות מקובלת האמונה כי פתיחת מנעולים, מגרות, חלונות ודלתות, וכן התרת קשרים, מקילה על כאבי היולדת – ראו: פרייזר, עמ' 294-298; רדפורד והול, עמ' 51-52; שפרבר, ג, עמ' קצו הערה 33. חמש אצבעותיהם של קמיעות החמסה מצפון אפריקה מעוטרות לעתים בתלייני מפתחות ומנעולים, שיש להבינם בהקשר הנידון כאן – ראו, לדוגמה (בצבעים), חמסה ממהדיה שבתוניסיה: שנער, עמ' 28 תמ' 7.

36 לצייטוט הראשון מדברי החיד"א ראו מנהגי החיד"א, א, עמ' קצט; הציטוט השני הוא משו"ת יוסף אומץ, סימן נו, דף פד ע"א. לשני העניינים השוו שפרבר, ג, עמ' קכו (ושם צריך לתקן את ההפניה למנהגי החיד"א); כמו כן השוו אביעה חידות, עמ' קסו.

37 פטאי, מסכת סגולות, עמ' 486. בין יהודי רוסיה ופולין "קשרו חוט אל דלת הארון בבית הכנסת והעבירו את החוט דרך הרחובות עד לביתה של היולדת ונתנו לידה את קצה החוט. היולדת משכה בחוט ובאופן כזה פתחה מרחוק את דלת ארון הקודש" – שם, עמ' 485-486.

38 יוצאי וזארה שבלוב המתגוררים במושב עזרה שליד קרית גת ממשיכים במנהג זה גם בארץ. אני מודה לברכה ניב, שתיעדה וצילמה מנהג זה, על המידע והצילום.

אבזרי ספר התגרה שימשו אף הם לסיוע היולדת ולהגנתה. בכמה מקהילות המזרח יש לרימוני ספר התורה צורת כדור מוארך, ששני חצאיו מחוברים זה לזה באמצעות ציר, ואפשר היה למלא את החלק התחתון של הרימון במים, שעצם קרבתם לספר התורה הפך אותם למקודשים וברישימוש לצרכים מגיים. רימונים מסוג זה ידועים בעיקר מקהילות כורדיסטאן ואפגאנסטאן (תמ' 5).³⁹ בניגוד לדעתם של חוקרי תשמישי הקדושה כי אפשרות פתיחת הכלי "אין לה משמעות לתפקודו של הרימון",⁴⁰ אכן מקובל היה באפגאנסטאן להשתמש ב"מים שקודשו ברימונים" כדי לעזור ליולדת בשעת הלידה.⁴¹ אצל יהודי סינה, בכורדיסטאן האיראנית, הדבר נעשה כפי שמתואר בלשונו הציורית של האתנולוג אריך בראואר (1895-1942):

בעלה של האשה המקשה לילד מביא מבית הכנסת את ה"רימונים" שבהם מעטור ספר-התורה. בכורדיסטאן יש לרמונים צורת ספל שאפשר להסירו על-ידי בריגה. הבעל מביא את הרמונים לחכם והלה ממלא אותם "מים חיים" תוך אמירת תהלים. עתה צריך הבעל למהר עם המים, מבלי להוציא מלה מפיו, ולתת אותם לאשתו לשותת, כשהוא עומד מאחוריה.⁴²

בקרב קהילות המזרח היו כמה מנהגים הקשורים למטפחות המונחות על התיק של ספר התורה; מנהגים אלו נועדו להיטיב עם היולדת. למשל, ביישוב הספרדי הישן בירושלים נקשרו מטפחות שהורדו מהתיקים סביב בטנן של נשים "למען לא תאבדנה את ברכת הרחם".⁴³

39 לדוגמאות של רימונים מטיפוס זה מאפגאנסטאן, ראו: אפגניסטאן, פריטים מס' 13-16 בעמ' 110-116; 50 רימונים, פריט מס' 4 בעמ' 16-17. דוגמאות מכורדיסטאן העיראקית: יהודי כורדיסטאן, בעיקר עמ' 253.

40 ראו אפגניסטאן, עמ' כה. לעומת זאת, רפי גרפמן הצביע על מנהג נוסף הקשור לפתיחת: הנחת צמחים ריחניים בתוך הרימון, לשם הפצת ריח ניחוח – 50 רימונים, עמ' 16.

41 ראו יהושערי, עמ' 389.

42 בראואר, עמ' 130 (במהדורה האנגלית עמ' 155).

43 ראו: ריישר, עמ' 91; פטאי, הלידה, ו, עמ' 258. בדומה, בארצות אשכנז היו שנהגו להוריד מהספר את האבנט (חגורת בד שאותה היו כורכים סביב היריעות המגולגלות של ספר התורה), ולכרכו סביב ביטנה של המקשה ללדת, בשל קרבתו של חפץ זה לספר המקודש – ראו: אלט [אבידע], עמ' 363, והשוו פטאי, שם, עמ' 486. אצל אבידע מדובר בעיקר במנהגים של "גליל ווארשה", ולכן אין מדובר, ככל הנראה, באבנט הידוע בשם "וימפל" (או "מפה"), שהיה נפוץ בין יהודי גרמניה ונפרצותיהם. הווימפל שימש כחיתול התינוק בזמן ברית המילה, ולאחר הטקס נהגו לרקום או לצייר עליו את שם התינוק והברכה שידגל "לתורה, לחופה ולמעשים טובים". החיתול נתרם לבית הכנסת בעת ביקורו הראשון של הילד בבית הכנסת, ושימש כאבנט לספר התורה, ולכשהגיע הילד למצוות, הוא קרא מהספר הכרוך בחיתול שלו. ואכן המנהג איננו מתועד בספרות הענפה על הווימפל (ראו, למשל, מפות, קובץ המאמרים), אף שלכאורה הקשר של הווימפל עם לידת תינוק בריא יכול היה להתפרש כמתאים ביותר לעניין הנידון. על מנהג מעניין בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית העיד ר' חיים פלאגי (1788-1869): יש "ליקח כלי מים ולרחוץ רגלי עמודי ספר תורה בהיותם בהיכל ובמקומם ולתת לאשה המקשה לילד לשותתן" – רפואה וחיים, כו ע"ב; והשוו פטאי, מסכת סגולות, עמ' 485. על חברו של פלאגי ראו מטרים, עמ' 287.

ג. עיטורים וכתובות קבליות על ספרי התורה ואבזריהם

האמונה בכוחו הרב של ספר התורה מתבטאת גם בתחום עיטור שטח הפנים של התיק לספר, בכתובות הקדשה ובכתובות אחרות שנכתבו עליו, וכן על תשמישי קודש נוספים הקשורים בו. ההקבלה לקמיע בהקשר זה ברורה, ואכן רב המשותף בכתובות שלהלן ובין הקמיעות, ובעיקר אלה האופייניים לקהילות המזרח.

מקדישי ספרי התורה ואבזריהם הביעו את תקוותם ואמונתם כי בזכות תרומתם הנדיבה לבית הכנסת יזכו לבנים, לפרנסה, לרפואה ואף להגנה מפני כוחות מזיקים. אמונה זו באה בכתובות הקדשה רבות החקוקות או כתובות באופנים שונים על ספרים מקהילות שונות בארצות האסלאם. דוגמה אופיינית היא לוחית ההקדשה החיצונית בתיק מִיָּזוּד שבפרס, המספרת כי הספר נתרם בידי חכם שמעון בן דוד הכהן ואשתו רבקה, שהיתה ככל הנראה עקרה (תמ' 6)⁴⁴ – לפיכך מבקשים התורמים כדלהלן: "יִיָּר [יהי רצון] שיוזכו/ לבנים זכרים ש"ק [של קיימא] לעית"ש [לעבודת יתברך שמו]/ בזכות הס"ת [הספר תורה] הזה אוי"ר [אמן] וכן יהי רצון"; וגם לכתיבת התאריך בהקדשה זו נמצא פסוק מתאים ורב משמעות: "וַיִּעֲתָר לוֹ ה' וַתַּהַר רַבְקָה אֵשֶׁת לְפֶ"ק [בראשית כה, כא]" (דהיינו, שנת תרע"ה – 1914/15). בקשה להגנה בזכות הספר נמצאת למשל בכתובת החקוקה בלוחית ההקדשה שבתוך תיק לספר תורה מירושלים, תרפ"ח (1927/1928): "יִהְיֶה רָצוֹן [יהי רצון] זכות התורה תגן בעדי ובעד ביתי ובעד/ בני ובנותי וזו"ז [וזרעי וזרע זרעי]..."⁴⁵.

לאותה מטרה שימשו לוחיות ההקדשה הידועות בשם "שדי" או "תכשיט", אשר שרדו מהקהילה הרומניוטית של יאנינה שביוון (תמ' 7). לוחיות הקדשה אלה עשויות בדרך כלל כסף, ועליהן חקוקה כתובת הקדשה. הן הוקדשו לבית הכנסת בידי גברים ונשים, ונתלו על הפרוכת, משום האמונה בכוחו של ארון הקודש וספרי התורה שבתוכו להעניק סגולה ושמירה, רפואה ואריכות ימים למקדישי הלוחית. דוגמה אופיינית אחת היא הכתובת הבאה:

אל שדי/ הטכשיט [!]/ הזה הקדישה/ אותו הכבודה מר' [מרת]/ אסתר אשת מיוחס/ משה מצא לרפואתה/ ה' ירפאה רפואה שלמה/ והיה בבואו אל הקודש/ בקהל קדוש חדש ביום/ ר"ח אדר ראשון שנת/ התרמ"א [יום ב', 31 בינואר, 1881] לפ"ג [לפרט גדול] לעיר/ יאנינא יע"א [יכוננה עליון אמן].⁴⁶

44 התיק שמור בבית הכנסת "תפארת ירושלים לעולי יוד" – ראו ניב, מעשה חושב, עמ' 72 ותמ' 42; פענוח הכתובת במלואה בא בעמ' 219 מס' 11 (ושם יש לתקן את מספר התמונה בהערה וכן את האותיות המודגשות בפסוק מבראשית – ראו להלן).

45 התיק שמור בבית הכנסת "היכל אברהם" – שם, לוח לד עמ' 206-207 (פענוח הכתובת ותצלומה בעמ' 207).

46 לוחית "שדי" זו היא אחת מאוסף גדול של לוחיות אשר היה בבית הכנסת "בית אברהם ואוהל שרה" של יוצאי יאנינה בירושלים, ונרכש לפני שנים אחדות בידי מוזיאון ישראל (מספרה 103/881 והיא מוצגת בתערוכת הקבע "אשת חייל" – האישה בחברה היהודית"; לוחיות נוספות

מלבד הבקשות האישיות בכתובות ההקדשה, נמצא בהן נוסחאות מגיות ו"שמות" הנפוצים, כאמור, על גבי קמיעות. אמנם ניתן למצוא כתובות וקיצורים דומים לא רק בהקשר מגי או על גבי קמיעות, אך אין להתעלם מתפוצתם בקטגוריה זו. דוגמה אופיינית היא הכתובת "בינינו עמ"י ובעזרת ה' נעשה ונצליח" ו"עזרי מעם ה'" (תהלים קכא, ב), המופיעה בלוחית הקדשה של ספר מטריפולי, לוב, שנת תרמ"ט.⁴⁷ כל אחת משתי המילים הללו נחקקה באותיות רבועות גדולות בראש קשת פרסה כפולה, שהיא מוטיב אופייני במלאכת האמנות של יהודי ספרד וצפון אפריקה.⁴⁸ לצד הקמיעות, נוסח הכתובת נפוץ, בין היתר, גם בפתיחות של כתבי יד (הסופר מבקש את עזרת הבורא במלאכתו), או בכתובות נישואין (בקשה להגנה והצלחה לבני הזוג הנישאים).⁴⁹

נוסחאות קמיעיות אחרות מוצבות משני צידיהן של הכתובות בלוחיות ההקדשה. כאן נמצא קיצורים הרווחים על מספר ניכר של קמיעות שנעשו לצרכים שונים ומגוונים. בין הנפוצים ביותר הם: "פאי חתך" – שהם ראשי תיבות (פאי) וסופי תיבות (חתך) של פסוק הברכה "פותח את ידך" (תהלים קמה, טז); "צום קול" – דהיינו, התענית (צום) והתפילה (קול) מעבירים את רוע הגזירה; "לקי לסי" – ראשי תיבות של הפסוק "לישועתך קייתי יי" (בראשית מט, יח) ותרגומו לארמית: "לפורקנך סברית יי"; "יא אלי" – ראשי תיבות של "אלוהי ישראל" ושל הפסוק "אתהלך לפני יי" (תהלים קטז, ט).⁵⁰ כתובות אלה מופיעות גם בצירופים אחרים (כגון "יא לקי" או "לסי צום"),⁵¹ אך הנוסחה המקובלת של זוגות בני שלוש אותיות נשמרת בקפדנות. חלוקה נוסחאית זו לקבוצות בנות שלוש אותיות כל אחת, נפוצה בקמיעות עבריים רבים, ובעיקר בשמות קבליים של האל.⁵²

שמורות במוזיאון היהודי באתונה ובידי אספנים פרטיים). למרות הקרבה הרבה בין מסורות רומניוטיות רבות לאלו של הקהילות בארצות האסלאם, ייתכן שיש לראות במנהג זה השפעה של חפצי ההקדש (votive offerings) המקובלים בכנסיות הקתוליות והמזרחיות. ללא ספק יש מקום למחקר מקיף אודות לוחיות אלה והמנהגים הקשורים בהן.

47 שמור ב"בית הכנסת לעולי לוב" – שם, עמ' 116 ותמ' 97 בעמ' 118.

48 על מוטיב זה, משמעותו ותפוצתו בכתבי יד עבריים במגרב, ראו צבר, צפון אפריקה, בייחוד עמ' 175 ואילך.

49 לגבי נוסח זה בקמיעות, ראו: שחר, עמ' 228, ופריטים מס' 776, 779 ועוד; שרירא, עמ' 122 ו-129 ותצלומי הקמיעות מס' 2, 25, 30 ועוד. לדוגמה של פתיחה מפוארת בכתב יד, ראו נרקיס, כתבי-יד, עמ' 162 (פתיחה לחושן משפט בכתב יד של ה"טורים" שנעתק וצויר במנטובה, כסלו קצ"ו (1435)). לדוגמאות מכתובות נישואין, ראו צבר, מזל טוב, לוחות 15 (כאשאן, איראן, תרט"ז), 16 (ירושלים תר"ו), 19 (ירושלים תרנ"ו), ועוד.

50 לדוגמאות של כתובות הקדשה עם נוסחאות אלה (על גבי ספרי תורה), ראו בעיקר התיקים מפריס – יניב, מעשה חושב, כתובות מס' 13-16 עמ' 220-221; תיק מבגדאד, תרכ"ב (?) – שם, מס' 20 עמ' 224 (צילומו בשושנים לדוד, עמ' 35; תצלום ברור יותר אצל יניב, רימונים שטוחים, תמ' 8); תיק נוסף, מכורדיסטאן הפרסית, תרל"ט – יניב, רימוניכתר, תמ' 4, עמ' 104. דוגמאות רבות של קמיעות עם נוסחים אלה מצולמות בספריהם של שחר ושרירא, כפי המצוין בהערה הקודמת.

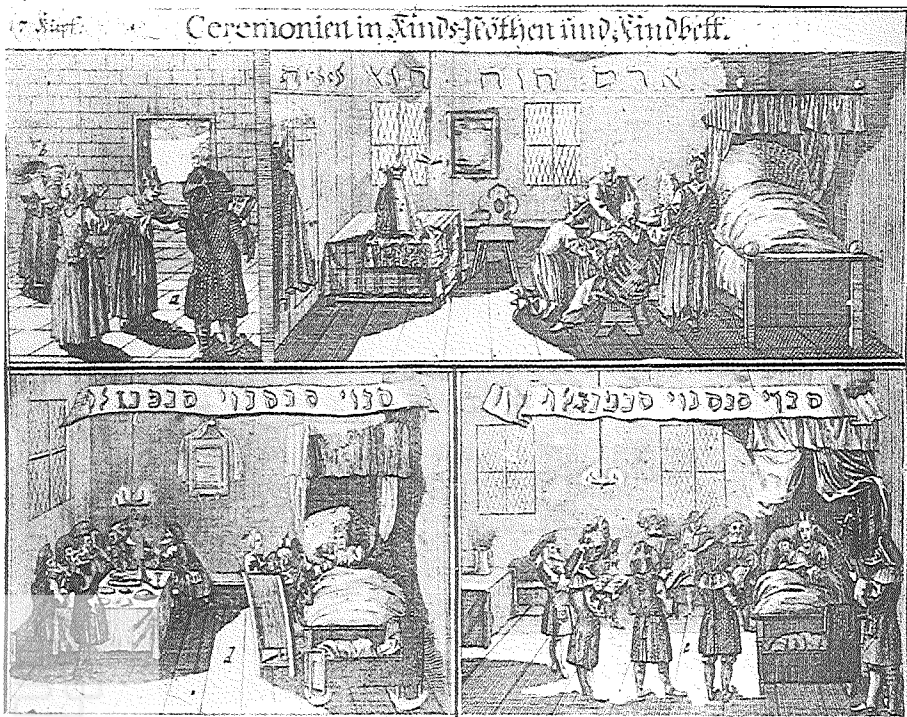
51 מעשה חושב, כתובת מס' 16 בעמ' 221.

52 למשל, השם בן מ"ב אותיות (ראו להלן), שאותיותיו נחלקות על גבי הקמיעות לארבע-עשרה קבוצות בנות שלוש אותיות, הנרשמות לעתים קרובות בשבעה צמדים של שתי שלשות – ממש כמו בכתובות ההקדשה שבספרי התורה – השוו שרירא, עמ' 97-98. לתצלומי דוגמאות של נוסח

תמ' 1

יציאה מבית הכנסת. הגדת סרייבו, דף 34א, ספרד, בסביבות 1350-1360, המוזיאון הלאומי, סרייבו

תמ' 2
טקסים בחדר היולדת. מתוך ספרו של קירכנר, נירנברג 1734

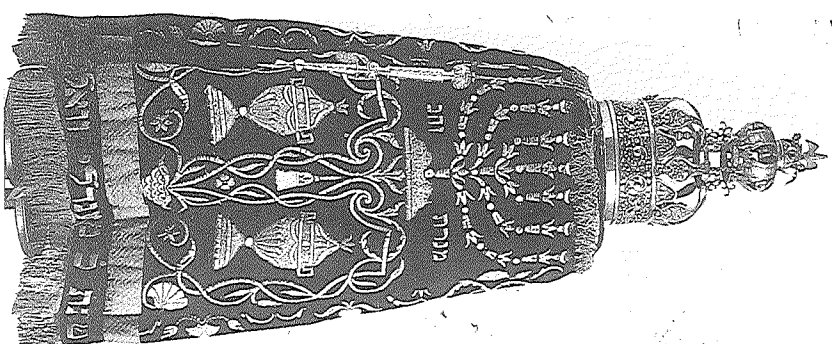

תמ 2.1
ספר התורה כמגן בזמן הלידה. פרט מתוך תמ' 2

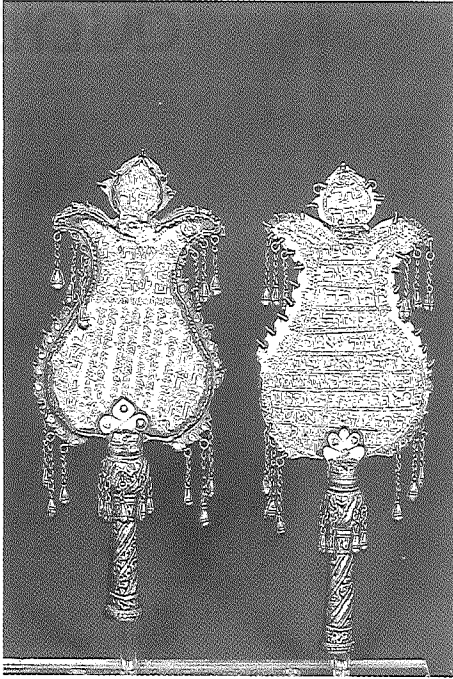
תמו" 4

ספר התורה מעוטרת (מוקמת) על שולחן בחדר מיוחד לפני הכנסת
לגבי התכנסות של יוצאי ארצה, לוב, במושב עזה [עילום: ברכה יינה]

תמו" 3

ספר תורה אשכנזי ואבירין, גרמניה ופולין, המאה ה"י"ת.
מוזיאון חיכל שלמה, ירושלים

תמ' 8

רימוני כתר לספר תורה, אפגאנסתאן, מאה י"ט, אוסף משפחת גרוס, תל-אביב

תמ' 5

רימון לספר תורה מכורדיסטאן העיראקית. אוסף בראואר, מוזיאון ישראל, ירושלים (עפ"י יהודי כורדיסטאן, עמ' 253)

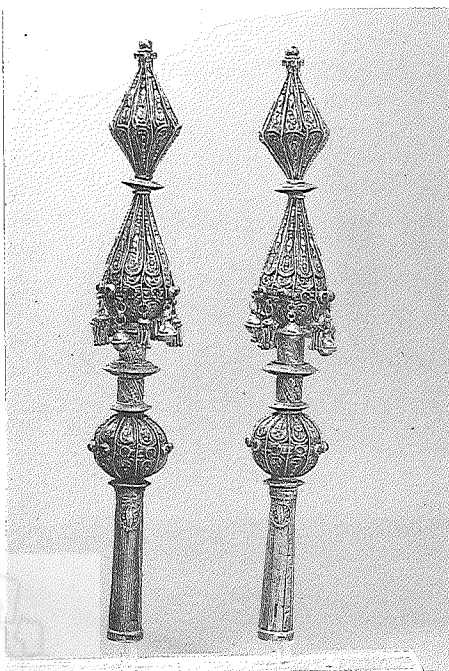
תמ' 7

לוחית שדי מיאנינה, יוון, תרי"ט. התצלום באדיבות הארכיון המרכזי לחקר הפולקלור

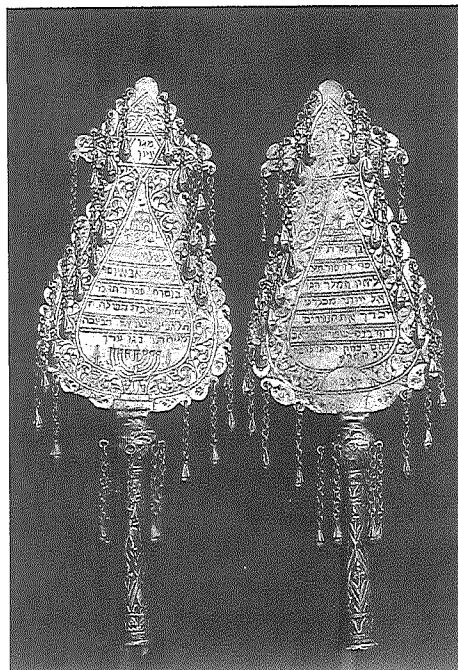
תמ, 6

לוחית הקדשה לספר תורה מזד, פרס, תרע"ה. התצלום באדיבות המרכז לאמנות יהודית (Sc-469), ירושלים

תמ' 11

רימוני כסף לספר תורה עם עיטורי דגים. תימן, ראשית המאה העשרים. אוסף משפחת גרוס, תל-אביב

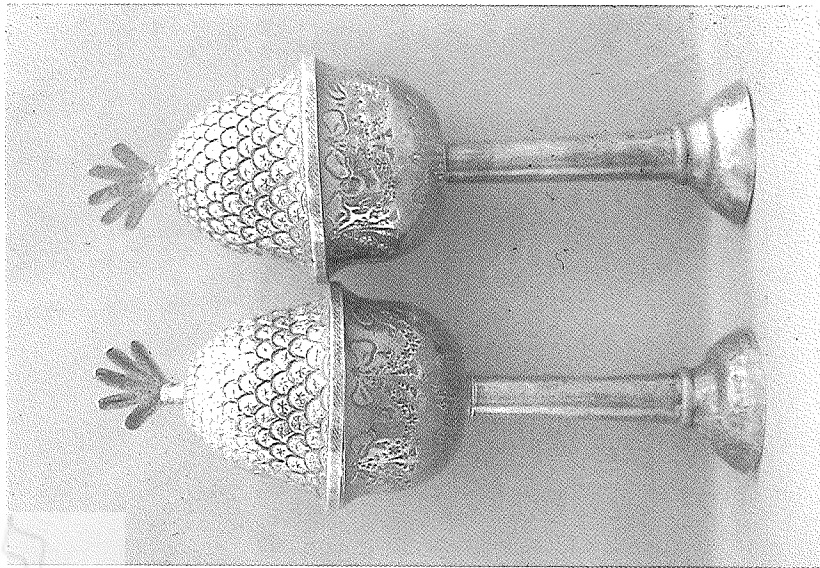
תמ' 9

רימוני כתר לספר תורה, אפגאנסטאן, תשל"ח. התצלום באדיבות המרכז לאמנות יהודית (Sc-8, מס' 9), ירושלים

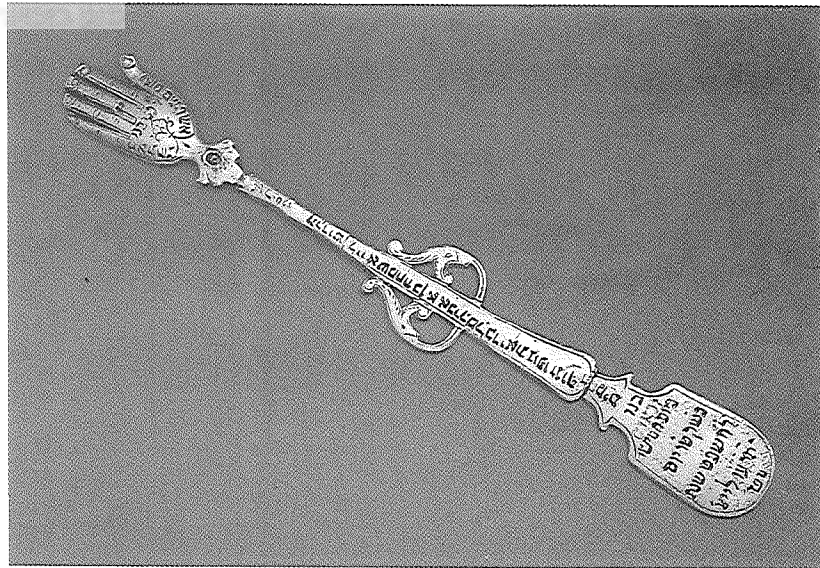

תמ' 10

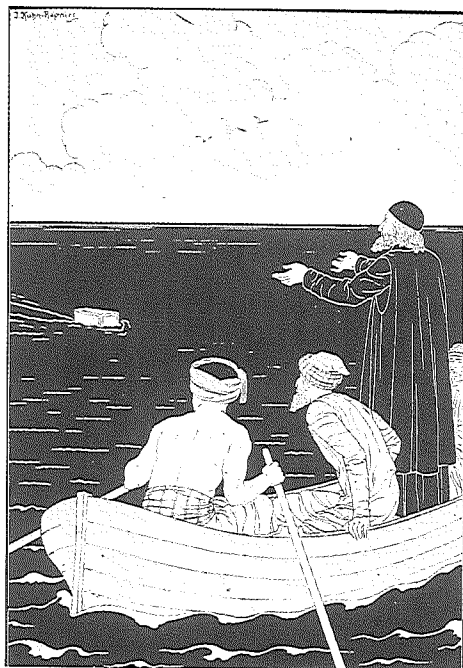
כתר לספר תורה, ברסעדה, אלג'יריה, ראשית המאה העשרים. אוסף משפחת גרוס, תל-אביב

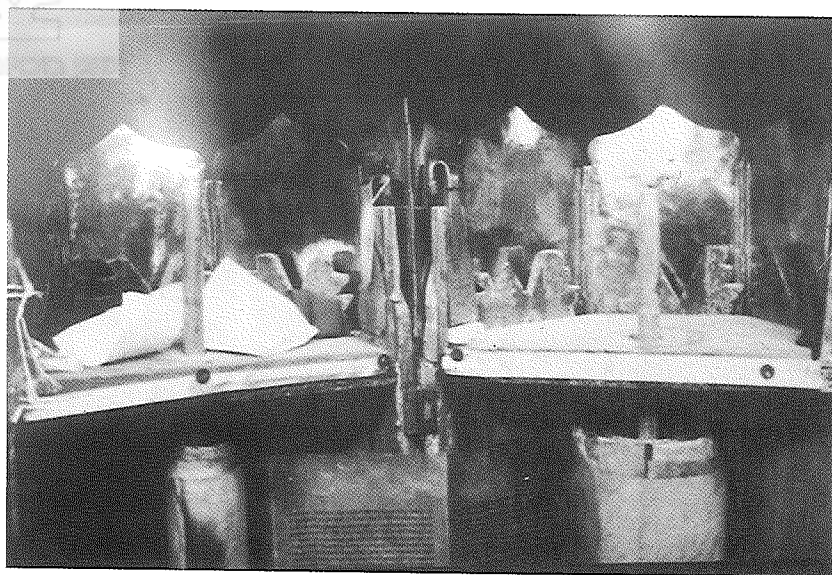
תמ' 12
רימונים לספר תורה עם עיטורי המסות. תורכיה, שלהי המאה ה"ט.
אוסף משפחת גרוס, תל-אביב

תמ' 13
יד לספר תורה עם חמסה. פרס, תרע"ו.
אוסף משפחת גרוס, תל-אביב

תמ' 15
ספר התורה הפלאי מגיע לבונה, אלג'ריה Kuhn-Régnier

תמ' 16
פתקי בקשות מונחים על הצגייר מדרנה. ביהכ"נ "שערי צדק", נתניה

לבד מזאת, בעצם הרשימה של זוגות מילים אלה משני צידי כתובת ההקדשה יש משמעות מגית שאין להתעלם ממנה. זוגות אלה יוצרים בעיני המאמין "סייג וגדר לנוק"ז [לנושא קמיע זה]⁵³ – מעין מסגרת מקודשת של הגנה מסביב לשמם של התורמים. כתובות קמיעות נפוצות גם בתשמישי הקדושה הנלווים לספר התורה. טיפוס הרימונים מהמרחב הפרסי המכונה בידי ברכה יניב "רימוני כתר", וכן קבוצת רימונים מגרוזיה, עשירים במיוחד בכתובות מעין אלה (תמ' 8),⁵⁴ ונוסף על הצירופים המצוינים לעיל, נמצא עליהם רבים משמות הוויה ואלוהות: המונוגרמטון (שם בן אות אחת [ה]); השם המגי "שדי"; הטטרגרמטון (שם בן ארבע אותיות [שם הוויה]); שם בן שמונה אותיות בשתי צורותיו (יאהדונהי או אידהנויה); השם בן מ"ב האותיות "אבך יתץ קרע שטן נגד יכש בטר צתג חקב טנע יגל פזק שקוצית",⁵⁵ וכן שמות רבי כוח המוצפנים באופנים שונים: "אגלא" – ראשי תיבות של "אתה גיבור לעולם ה", או "כוזו", השווה לשם המפורש על פי שיטת תמורה, דהיינו כאשר כל אות מייצגת את זו שלפניה.⁵⁶ על הרימונים חרוטים גם פסוקים מקראיים הקשורים בקמיעות בגירוש כוחות רעים, הגנה, או מלחמה בעין הרעה. דוגמה מובהקת נמצאת בפסוקים החרוטים ברימוני כתר מהראת, אפאנאסתאן (תמ' 9): "בן פורת יוסף בן פורת עלי עין" (בראשית מט, כב); "המלאך הגואל אותי מכל רע יברך את הנערים וְיִקְרָא בהם שמי ושם אבותי אברהם ויצחק וידגו לְרֵב בקרב הארץ" (שם מח, טז).⁵⁷ הקשר בין פסוקים אלה אינו רק בברכת יעקב ליוסף ולבניו, אלא גם במשמעות הניתנת להם על גבי הקמיעות: הדגים בפסוק השני מסמלים מחד פריון ומאידך סמל נגד עין הרע, ודמותו של יוסף היא המקשרת בין שני הסמלים, על פי המאמר הידוע במסכת ברכות (כ ע"א):

[ר' יוחנן] אמר להו: אנא מזרעא דיוסף קא אתינא, דלא שלטה ביה עינא בישא, דכתיב [אמר להם: אני מזרעו של יוסף אני בא, שלא שולטת בו עין הרע, שכתוב] "בן פורת יוסף בן פורת עלי עין", ואמר רבי אבהו: אל תקרי "עלי עין" אלא "עולי עין". רבי יוסי ברבי חנינה אמר מהכא [מכאן]: "וידגו לרב בקרב הארץ" מה דגים שבים מים מכסין עליהם ואין עין הרע שולטת בהם – אף זרעו של יוסף אין עין הרע שולטת בהם.

זה ו"שלוש" אחרות, ראו שחר, פריטים מס' 804, 833, 852, 855, 875-877, ועוד. למבוא קצר אודות משמעותו של המספר שלוש בתיאוריות מיסטיות שונות, ראו באדג', עמ' 429-430.

53 השו שרירא, עמ' 122.

54 לתיאור, תצלום ותעתיק מלא של הכתובות על צמד הרימונים האפגניים מאוסף משפחת גרוס, ראו: אוסף גרוס, עמ' 5-11; יניב, רימוני-כתר, תמונות 9א, 9ב ופריט מס' 8 בנספח הכתובות, עמ' 125. לדוגמאות נוספות ראו שם לוח ג, ותמ' 10 (וכן נספח הכתובות בעמ' 122-126). לדוגמה של צמד רימונים מגרוזיה, המכונים לעתים "פעמוני זהב", ראו הרימונים מטבליס', 1892 – 50 רימונים, פריט מס' 6 בעמ' 20-21.

55 לפי המסורת, שם זה מבוסס על הפיוט הקדום "אנא בכח", המיוחס לר' נחזיה בן הקנה.

56 לכל השמות הללו ראו שרירא, עמ' 93-99; על השם "אגלא" ראו שם, עמ' 121.

57 הפסוקים מצוטטים על הרימונים בשיבושים קלים. לתעתיק הכתובות במלואן, ראו: אפגניסתאן, עמ' 120; יניב, רימוני-כתר, כתובת מס' 10 בעמ' 126.

מעצבי התיקים ותשמישי הקדושה לא הסתפקו בכתובות מגיות, אלא אף הוסיפו עיטורים וציורים המרמזים אף הם לאמונות מגיות. בהקשר זה חשיבות מיוחדת נודעת לעיטור בעזרת אותיות הידוע בשם מיקרוגרפיה, דהיינו יצירת צורות ותמונות באמצעות כתב זעיר. ללא ספק לשימוש באות עברית ובטקסט מקודש על מנת ליצור תמונה יש משמעות שונה מכל עיטור אחר בתרבות החזותית של העם היהודי. עניין זה מקבל משנה תוקף כאשר גם לתמונה הנוצרת משמעות סימבולית עמוקה, כמו במקרה של כתיבת מזמור ס"ז בתהלים – טקסט בעל חשיבות מגית לכשעצמו – בצורת מנורה בית המקדש. ואכן, על פי הכתוב מתחת לעיטור זה בסידורים מודרניים "כל האומר 'למנצה בנגינות' בצורת המנורה לא יקרה לו שום מקרה רע".

להקבלה שבין קדושת מזמור ס"ז, שיש בו שבעה פסוקים (לבד מפסוק הפתיחה) ומ"ט מילים, לבין קדושת המנורה בת שבעת הקנים ישנה היסטוריה ארוכה, המתועדת לפחות מן המאה הי"ד.⁵⁸ לפי מסורת זו, כל אחד משבעת פסוקי המזמור מקביל לאחד מענפי המנורה, ואילו ארבע תיבות פסוק הפתיחה נראות כלהבותיה, בחלוקה של שלוש אותיות מעל כל קנה, להוציא את הקנה המרכזי שמעליו שתי אותיות בלבד. בצורה זו מופיעה המנורה בסידורים ועל גבי סוגים רבים של חפצי יודאיקה (כגון לוחות מזרח, לוחות לספירת העומר, וקמיעות מסוגים שונים). אך צורת מזמור ס"ז בצורת המנורה נפוצה מאוד גם בתוך בית הכנסת, למשל, על גבי לוחות "מנורה" ולוחות "שיווית" וכן פרוכות וארונות קודש.⁵⁹ ואם כי אין ספרי תורה רבים שעליהם מופיע עיטור זה, הרי ידועות כמה דוגמאות חשובות, בכלל זה גם על רימוני הכתר המזכרים לעיל (תמ' 9), וכן גם על גבי כתר לספר תורה מבריסעדה (Bou Saida, אלג'יר) שבאוסף משפחת גרוס (תמ' 10).⁶⁰ כמוכּן, הקשר בין המנורה וספר התורה אינו מקרי: המנורה מוצגת כשלהבותיה בוערות (באמצעות האותיות של הפסוק הראשון במזמור), וכמו הספר, היא מסמלת את נוכחות השכינה.⁶¹ לקדושת הספר ואבזריו נוספה אפוא עוד עוצמה נוספת באמצעות השימוש בעיטור המנורה המיסטית.

- 58 ראו יוהס, עמ' 134. גבי יוהס כותבת דיסרטייה בנושא זה.
- 59 דוגמאות רבות מופיעות בקטלוג לאור המנורה (למשל דלתות ארון קודש מקרקוב – עמ' 58; מחזור מפיזה, 1397 – עמ' 76; מגורת נייר מתורכיה – עמ' 79; לוחות "שיווית" מפולין וכורדיסטאן – עמ' 119 ו-123); פרוכת מאסטנבול – עמ' 126, וכן הלאה. מלבד מזמור ס"ז בצורת המנורה, לתמונת מנורת שבעת הקנים תפקיד מרכזי בעיטור תשמישי קדושה בחלל בית הכנסת (למשל, על גבי טסים ומעילים לספר תורה, פרוכות וכפורות לארון הקודש, וכן הלאה). והשוו מאמרה של פישוף בתוך לאור המנורה, עמ' 113-114.
- 60 לדוגמה של תיק מבגדאד, 1930, ראו יניב, מעשה חושב, עמ' 168. לדוגמאות של רימונים מפרס ומאפגאנסטאן מהמאה הי"ט והכ', ראו: יניב, עמ' 112, 115; יניב, רימונים שטוחים, תמ' 6, 18; יניב, רימוני-כתר, לוח ג ותמ' 10. אחת הפיאיות בכתר מבריסעדה נושאת את הכתובת "אדם וחווה. אברהם ושרה. יצחק ורבקה. יעקב ולאה" (קרוב לוודאי שהכתובת הועתקה מקמיע לחדר היולדת, שכן "מבקשים" מזוגות אלה שייכנסו לחדר ויגנו על היולדת וולדה, ולעומת זאת לילית, אויבת התינוקות, תישאר בחוץ). קמיעות לידה עם כתובת זו ידועים הן מקהילות אשכנז וספרד, וכן מקהילות בארצות האסלאם – ראו צבר, לידה (בדפוס).
- 61 על פי מסורת חז"ל, המנורה בבית המקדש דלקה כשלהבותיה מימין ומשמאל פנו באופן נסי כלפי המרכז – ראו את פירוש רש"י לפסוק "אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות" (במדבר ה, ב):

האומנים היהודים שעיטרו את ספרי התורה והרימונים לא הסתפקו בטקסטים בלבד והוסיפו לעתים תמונות בעלות סימבוליקה מגית. כמו במערב אירופה, ניתן היה להוסיף על מלבושי הספר השונים תמונות שנושאן מתאים לספר ולסביבתו; אמנם אופי העיטורים בקהילות האסלאם שונה בדרך כלל מן המקובל בארצות אשכנז ואפילו באיטליה ובתפוצה הספרדית המערבית. כידוע, עיטורים פיגורטיביים לא היו מקובלים בארצות האסלאם, לא בבית הכנסת ולא בהקשר אחר, לפיכך דמויותיהם של משה ואהרן, עקידת יצחק, הר סיני, או מוטיבים סימבוליים (כגון שולחן לחם הפנים או העמודים יכין ובעז) אינם שכיחים בבתי הכנסת של יהודי המזרח. אך גם בתחום זה ישנם יוצאי דופן. למשל, דמויות של דגים ועירים, אשר משמעותם היא ללא ספק לצורכי הגנה מעין הרע, מופיעים על גבי זוג רימוני כסף מהודרים מבירת תימן, צנעא, אף שבארץ זו אבזרי ספר התורה נעדרים בדרך כלל כל קישוט סימבולי (תמ' 11).⁶² שימוש דומה אך דרמטי יותר נעשה בצורה המגית של כף היד הפרושה, חמסה. צורות חמסה מעשה מיקשה מתנוססות על גבי רימונים מגרוזיה, מעיראק, מאסיה התיכונה, מפרס ומתורכיה (תמ' 12), ולעתים הרימון כולו הוא בצורת חמסה תלת־ממדית.⁶³ בכמה מארצות האסלאם התפתחה היד לספר התורה באופן דומה. בעוד שבאירופה חפץ זה מסתיים בצורת יד נטורליסטית פחות או יותר, הרי הצורפים היהודים בפרס ומרוקו "ניצלו" את ההזדמנות לעצב את היד באופן מובהק כחמסה מגוננת (תמ' 13). באימפריה העות'מאנית, ידים מפוסקות בצורת ברכת כוהנים, השואבות את השראתן בבירור מצורת החמסה, מופיעות באופן בולט גם על גבי חפצים אחרים בבית הכנסת, כגון פרוכות וכתרים לספרי תורה.⁶⁴ הציור

"אל מול נר האמצעי, שאינו בקנים אלא בגוף של מנורה... הקנים שלשה מזרחיים פונים למול האמצעי ראשי הפתילות שבהם, וכן שלשה מערביים ראשי הפתילות פונים מול האמצעי". בדרך זו הוצגה המנורה במהלך הדורות כסמל אסכולוגי – דהיינו המנורה תבער באופן נסי דומה רק באחרית הימים, לכשתגיע הגאולה ויוקם בית המקדש. על סמליותה של המנורה בספרות הקבלית, ראו אידל, המנורה בקבלה.

62 הרימונים שמורים באוספה הפרטי של משפחת גרוס. צמד מקביל שמור באוסף צימבליסטה – ראו תיאורם ותצלומם ב־50 רימונים, עמ' 28–29. לדעת רפי גרפמן, עורך הקטלוג, אין לשלול את האפשרות כי רימונים אלה נעשו בירושלים בראשית המאה העשרים. צמד דגים מופיע גם, למשל, על גבי לוחית ההקדשה של תיק מטריפולי, לוב משנת תרכ"ג – יניב, מעשה חושב, תמ' 197 בעמ' 118.

63 לתצלומים נוספים של רימונים שבציציותיהם חמסות, ראו יהודי גרוזיה, פריט מס' 158 בעמ' 158 204 (מבית הכנסת של טביליסי, 1900 לערך). דוגמאות של זוגות רימוני כסף בצורת חמסה שהופיעו בדפוס: מגאליפולי, תורכיה, המחצית השנייה של המאה ה־19 (אוסף משפ' הלפרין, ניו יורק) – ראו ויינשטיין, עמ' 90 תמ' 101–102 (תיאור קטלוגי: המסע הספרדי, פריטים מס' 42–43 בעמ' 205–206; והשוו יהודי ספרד, עמ' 59); מזרגאן שבפרס, תרס"ו ("רימוני כתר") – יניב, רימונים שטוחים, תמ' 21–22, ויניב, רימוניכתר, תמ' 2 בעמ' 102. על "ייהוד" החמסה בארצות האסלאם, ראו צבר, לידה.

64 ראו יהודי ספרד, מס' 25 עמ' 53, מס' 28–29 עמ' 88–89, עמ' 115, לוח 17 מול עמ' 144 ועוד. והשוו שם את דבריה של אסתר ירוס בעניין זה, עמ' 113. ברכת כוהנים עצמה, שגם לה נודעת חשיבות מרכזית בקמיעות עבריים, מופיעה אף היא לעתים על תשמישי הקדושה לספר התורה – ראו למשל, זוג רימונים תימניים (?) באוסף גרוס (מס' 050.002.003; לא הופיעו בדפוס).

האהוב של דגים וחמסה, המקובל בשמירות ובקמיעות רבים, מופיע אף הוא בהקשר של אריזת ספר התורה.⁶⁵

מלבד מוטיבים מגיים מובהקים, תיקים ורימונים לספרי תורה מארצות האסלאם נושאים תחריטים ותבליטים של אתרים וקברים קדושים. מראהו האהוב של "קבר רחל", למשל, חקוק על גבי תיק כסף מהודר מבגדאד, ואילו על רימוני כתר מהראת שבאפגאנסתאן מופיעות תמונות סטנדרטיות של מבנים קטנים, ומתחתם הכתובות "שמעון" וברכת יעקב ליוסף.⁶⁶ בשל מראם הסטראוטיפי של המבנים, קשה לדעת אם המבנה הראשון מתייחס לקבר רשבי" שבמירון או לקבר שמעון הצדיק בירושלים⁶⁷ – אך שני האתרים גם יחד, וכן קבר יוסף, וכמובן גם קבר רחל, נפוצים על קמיעות ושמירות, בעיקר מארץ ישראל של שלהי המאה ה"ט וראשית המאה העשרים. בדף צבעוני, "שמירה לבית לכל דברים מספר רוזאל [המלאך]", מעשה ידיו של האמן הירושלמי יליד טהראן, משה שאה מזרחי, מופיעים האתרים המקודשים במעגל סביב "מקום מקדשנו" בדמות כיפת הסלע (תמ' 14).⁶⁸ באמונה העממית סייעו תיאורים מעין אלה לחפצים ולשמירות שעל גביהם הופיעו למלא את תפקידם בצורה טובה יותר, וסיפקו הגנה למשתמשים בהם, בזכותם של הצדיקים הקבורים בקברים הקדושים.

ד. ספרי תורה פלאיים

במסורת העממית של קהילות המזרח נודעו כמה ספרי תורה יוצאי דופן, שנקשרו להם מסורות מיוחדות – המדובר בקבוצה של כמה ספרי תורה שהיו מיוחסים להם מעשי נסים וסגולה בזכות אירוע כלשהו הקשור בהם. היכולת להעניק הגנה או לבצע פעולה מגינת אחרת היתה מיוחסת לא רק לספרי תורה, אלא גם לספרים עבריים אחרים, בשל תוכנם המקודש, עתיקותם, קדושתו של צדיק מסוים שהשתמש בספר, אירוע מיוחד הקשור בו, או כל סיבה אחרת ההופכת אותו בעיני המאמין או הנושא את הספר לחפץ

65 לצירוף זה ראו, למשל, את העיטור על גבי לוחיות הכסף המצפות תיק טריפוליטני משנת תרכ"ט – יניב, מעשה חושב, תמ' 93 עמ' 115. קמיעות ושמירות עם הצירוף חמסה ודג ידועים בעיקר מצפון אפריקה וארץ ישראל – לדוגמאות ראו: יהודי מרוקו, מס' 160 עמ' 97; אמנות ואומנות, מס' 89 עמ' 120. וראו גם הכתר האלגיראי בתמ' 10.

66 לתיאורם ראו אפגניסתאן, מס' 22 עמ' 120, והשוו יניב, רימוניכתר, תמ' 13 עמ' 119. מלבד קברים בארץ ישראל, נמצא לעתים נדירות גם קברים קדושים אחרים. למשל, על תיק כסף מבגדאד הנמצא בבית כנסת ברמתגן מופיע פעמים מספר תבליט של מבנה בעל כיפה ומתחתיו הכתובת "שרח". זהו קברה של שר'ח בת אשר, אחת מתשעה הצדיקים שנכנסו לגן עדן בחייהם. על מקום קברה מצביעים בכפר לנג'אן שליד אצפהאן שבפרס. המקום שימש אתר עלייה לרגל בקרב יהודי אצפהאן בעיקר, ולשר'ח יצא שם של בעלת נסים – ראו וילנאי, א, עמ' 203-204.

67 למסורות הקשורות בקבריהם, ראו שם, ב, עמ' 22-32 (שמעון הצדיק), 118-150 (רשב"י); על קברי רחל ויוסף ראו שם, א, עמ' 147-178.

68 על הקריירה של משה מזרחי ועבודותיו ראו: אמנות ואומנות, עמ' 118-132; צבר, משה מזרחי. לדוגמאות נוספות של קמיעות עם מראה המקומות הקדושים בארץ ישראל, ראו אמנות ואומנות, עמ' 24-25.

הנושא כוח על-טבעי. השימוש בספרים מעין אלה כלל, בין היתר, גילוי עתידות, הבטחת ניצחון על אויבים, גירוש שדים, שינויי גורל, ועוד.⁶⁹ בני ארם צובה ייחסו כוח מופלא ל"כתר ארם צובה": לרפא חולים, לסייע לנזקקים, ולהעניק פרי בטן לנשים עקרות, וכיוצא בכך. לדברי ר' מאיר נחמד, איש ארם צובה, ה"כתר", ועוד שלושה "כתרים" נוספים, היו מונחים ב"היכל אליהו הנביא" שבבית הכנסת הקדום בארם צובה

והם קדושים בעיני העם יותר מקדושת ס"ת [ספר תורה]... ושם בא כל איש צר ומצוק, וכל איש קשה יום, מדליק עשית של שמן זית ומתנה את צרתו עומד לפני ארון הכתרים, ומעיניו זולגות דמעות, מנשק את הארון ומתחנן לפני ה' שיושיענו מצרתו. לרוב נמצאות נשים רבות במקום הזה, אשה עקרה, שכולה, או שיש לה חולה בבית, היא באה שם בוכה במר נפש לפני הארון ומבקשת רחמים מה' שיפקדה בבנים, או שיחיו בניה, ויגהה מזור לחולה שלה. כשיש חולה מסוכן הקרובים מזמינים יו"ד [עשרה] ת"ח [תלמידי חכמים] מתאספים יחד במערה, לקרא תהלים ולהתפלל לרפואת החולה...⁷⁰

אולם עיקר עיונו במגילות מיוחדות של ספרי תורה, שהיו קשורות בסיפורים על מקורם המקודש והעתיק, על הנסים הכרוכים במציאתם, ועל הנסים המתחוללים באמצעותם. להלן שני סיפורים על ספרים שעל פי המסורת נכתבו בארץ ישראל, ועל אחד מהם אף נמסר כי נכתב בזמנו של עזרא הסופר; שני הספרים הגיעו מחופי הארץ לאלכסנדריה שבמצרים, ומשם נתגלגלו דרך הים באופן נסי לעיר חוף מרוחקת בצפון אפריקה. בשני המקרים הספר לא ניווק במי הים. בשני הסיפורים מעורבים מוסלמים המכירים בקדושת הספר ובכך הם מוסיפים נדבך חשוב ל"הוכחה" בדבר קדושתו. שני הסיפורים מבוססים על גירסאות שנתפרסמו בעבר.⁷¹

1. ספר התורה הפלאי של בּוֹנָה (Bona או Bone) שבאלג'יריה

בעיר בונה שבאלג'יריה היה ספר תורה שהתפרסם כספר קדוש ומיוחד במינו, ובני הקהילה שמרו עליו מכל משמר. על הדרך שספר קדוש זה הגיע לבונה מספרים כי לפני שנים רבות נסע ערבי מבונה לעלות למכה ולמדינה, הערים הקדושות

69 ראו נוי, בייחוד עמ' לג ואילך.

70 ראו שמוש, עמ' 89. שמוש מצטט את עדותו של ר' מאיר נחמד מתוך החוברת הנדירה שחיבר "מאמר חקירה על הכתר היקר הנקרא כתר ארם צובה" (נדפסה על ידי עזרא חיים מדמשק בשנת תרצ"ג – ראו הראל, עמ' 209). על מסורות ואמונות נוספות הקשורות בכתר, ראו שמוש, עמ' 89-97. חשיבות מנית כזו נודעה גם לעותקים של ספר הזוהר בתפוצות ישראל בעת החדשה, בעיקר בקרב יהודי מרוקו – ראו: גולדברג; הוס, בייחוד עמ' 295 ואילך.

71 על ספר התורה הפלאי של בּוֹנָה ראו שטאל, עמ' 152-153; הסיפור הופיע במלואו בצרפתית בכותרת La Bible de Bône – ראו וייל, עמ' 201-204. על הצגיר מדרנה ראו יהדות לוב, עמ' 28 (נדפס בשיבושים קלים).

לאסלאם. כשהשלים את ביקורו עלה על ספינה בדרך לאלכסנדריה. באניה היה גם יהודי מאנשי בונה, שחזר מירושלים ובידו ספר תורה שקיבל מראש הרבנים בעיר הקודש. היהודי דאג לשמור את הספר היקר בארגו נחושת. סמוך לנמל פרצה סערה עזה, והאניה נשברה וטבעה. רק אדם אחד ניצל: היה זה עולה הרגל המוסלמי. זמן מה לאחר האסון הגיע בשלום לעירו בונה, סיפר שם כל מה שעבר עליו, והזכיר גם את מות היהודי, בן עירו.

המעשה כמעט נשכח כאשר יום אחד ראה התורכי ששמר על הנמל דבר לא ברור הצף על פני המים. הוא התקרב לשפת הים וראה ארגו קטן ששט לו הישר לעבר החוף. השומר הודיע על הדבר המוזר לקאיד (ראש העיר), וזה שלח את שוטריו לבדוק את העניין. אך כאשר ביקשו השוטרים לשים את ידם על הארגו, הוא חמק מידיהם ויצא לכיוון הים. ניסו עוד ועוד לתופסו, אך ללא הצלחה. הכל התפלאו, כשלפתע נזכר מישהו בסיפורו של עולה הרגל, ונזכרו ביהודי בעל ספר התורה. קראו ליהודים אחרים והטילו עליהם לתפוס את הארגו, וראו זה פלא: הארגו התקרב אליהם בלי היסוס והגיע ישר לידיו של רב, שפתח אותו והוציא ממנו את הספר הקדוש מירושלים [תמ' 15].²² עולה הרגל המוסלמי שנסע ביחד עם היהודי המסכן כה התרשם מן המאורע הפלאי, עד שבנה בכספו בית לשמירת הספר. כך הוקם בית הכנסת של בונה.

2. הצגייר מדרנה: ספר התורה הפלאי הזעיר של דרנה (Darnah או Derna),

לוב

בשם זה נקרא ספר תורה אחד שהיה בבית הכנסת של העיר דרנה בקירנאיקה. סביב ספר תורה קדוש זה נרקמו הרבה אגדות. לפי המסורת, "צגייר דרנה" נכתב בימי עזרא הסופר, ולאחר חורבן בית שני הובל על ידי הגולים לאלכסנדריה של מצרים. לפני כמה דורות היו פרעות ביהודי אלכסנדריה והספר הקדוש נפל לידיו של אחד הפורעים, שחשב למוכרו ליהודים בארץ אחרת במחיר רב. ויהי בהגיעו לשפת הים, נשתתקו כל אבריו של השודד, והספר נשמש ממנו לתוך הים וצף הלאה על פני הגלים, עד שהגיע לחופה של דרנה. באותה שעה נודמן לשם אחד מנכבדי העדה היהודית, וירא את החפץ הצף על פני המים, ובא ישר נכחו. ומה נדהם כאשר משה אותו, והנה ספר תורה עתיק יומין לפניו, ויביאהו כשי לבית הכנסת בעיר. הסופרים, שבדקו את הספר, השתוממו בראותם אותו יבש כולו, ואף אות אחת מאותיותיו לא נטשטשה במים. ויאמינו כל בני העיר כי מן השמים זכו במתנה קדושה. בגלל קדושתו של ספר זה כל יהודי בנגאזי נזהרו מלומר "אני נוסע לדרנה" מבלי להוסיף "בלי נדר", כי הנסיעה לדרנה היתה בגדר "עליה לרגל" לכבוד "הצגייר". שנה בשנה היתה קהלת דרנה עורכת הילולא לכבוד ספר

התורה הנ"ל בראש חודש אלול, היום שבו נתגלה הספר בדרנה, לפי המסורת. ועולי הרגל היו מתאספים לכבוד המאורע מבנגאזי ומכל ערי השדה של קירנאיקה. גם ערביי המקום היו נוהגים כבוד בקדושתו של ספר תורה זה, ורבים מביאים לו תרומותיהם ונדריהם.

על אף הדמיון שבין שני הסיפורים, שבוודאי אינו מקרי, בכל אחד מהם נוספו פרטים מזהים הקושרים אותו למקום ולזמן שבו נמצא הספר הספציפי.⁷³ בספרים אלה נכרכו מעשי נסים המעידים על חשיבותם וקדושתם. למשל, מסופר על הצגייר של דרנה, אשר נודע גם בשם "ספר תורה נסים", כי "מצוות ה'הגבהה' בס"ת [בספר תורה] זה היתה נעשית מאליה בדרך נס, ולא ע"י [על ידי] מגביה".⁷⁴

יתרה מזו, נסיונות להשתמש בספר למטרות חול או אף לרעה, בידי יהודים או בידי מוסלמים, שהאמינו, כאמור, בקדושת הצגייר – נסיונות כאלה נכשלו. מסופר על הסוחר מאיר חדד בורטה שהתכוון לצאת למסעו, ומתוך חשש לסכנות האורבות לו במדבר שאותו היה חייב לחצות, נטל עימו את הצגייר. בדרך נתברר לו, לחרדתו, שהספר אינו עימו. הסוחר המבוהל מיהר לחזור לעירו, ולכשהגיע לבית הכנסת ראה את הספר מונח בהיכל במקומו הרגיל.⁷⁵ מקרה אחר דווח למזרחן נחום סלושץ עת ביקר בדרנה בשנת 1908 – המדווח היה הרב המקומי ר' משה אסרוסי, שהעיד "עדות ראיה": מוסלמי ביקש לגנוב את הצגייר ולמוכרו ליהודים בעיר אחרת. הוא הגיע לבית הכנסת ופתח את דלתות ההיכל, אך משאחזו בספר חשכו עיניו ולא הצליח לצאת מבית הכנסת. לאחר שתעה בדרכו, החזיר את הצגייר להיכל ואז נפקחו עיניו. לאות כפרה ותודה, הוא הגיע לר' משה ותרם כד שמן למאור לבית הכנסת, וכך גם נודע סיפור הנס ליהודי דרנה.⁷⁶ גורלו של ספר התורה מבונה אינו ידוע, וקרוב לוודאי כי לא הגיע ארצה. אולם הצגייר מדרנה שוכן היום בנתניה, בבית כנסת של יוצאי לוב, "שערי צדק".⁷⁷ על תיק הספר חרוטים כמה תאריכי הקדשה, והמוקדם מביניהם (נמצא בלוחיות שבצידה הפנימי של העטרה) הוא משנת תרי"ז (1857).⁷⁸ אולם תאריך זה לא מפריע, שכן קיימת נטייה ידועה למאמינים לייחס למגילה עצמה עתיקות מופלגת. ההילולה סביב הספר נמשכת גם בארץ, ונערכת בכל ראש חודש אלול, יום התגלות הספר לפי המסורת. בניגוד למסורת בלוב, בארץ החלו מאמינים נוהגים לטמון פתקים בתוך העטרה, כנראה בהשפעת המנהג

73 כך מקובל בסיפור העממי השייך לסוגה של "האגדה ההיסטורית". לניתוח התופעה בתרבות היהודית, ראו: יסיף, סיפור העם, עמ' 52-57, 148-149, 161-162, 325-349; חזן-רוקם, עמ' 155-203.

74 יהדות לוב, עמ' 28.

75 ראו סלושץ, ב, עמ' 215-216, והשוו יהדות לוב, עמ' 29.

76 סלושץ, ב, עמ' 216; יהדות לוב, עמ' 28-29.

77 סיפור גלגוליו של הספר עד הגעתו לבית הכנסת בנתניה – בלויית אגדות ומסורות נוספות אודות הצגייר – מתועד בעבודתו של יעקב שרביט השמורה בארכיון החוג לפולקלור יהודי והשוואתי באוניברסיטה העברית.

78 ראו יניב, מעשה חושב, עמ' 190-191 (תצלום ישן של הספר מופיע אצל סלושץ, ב, עמ' 215). הכתובת בצידה החיצוני של העטרה מתוארכת לתרנ"ד / 1893 (יניב, שם, ומס' 35 בעמ' 231; ישנה סתירה מסוימת בהעתקת הכתובת).

האהוב בכותל המערבי (תמ' 16). בפתקים נרשמות בקשות אישיות לרפואה, פרנסה, נישואין, פרי בטן, וכל צרה וצוקה אחרת אשר בעיני המאמין יש יכולת בידי ספר התורה הפלאי לסייע.

סיכום

הנה כי כן, עוצמתם של ספרי התורה ואבוריהם חורגת במקרים מסוימים הרבה מעבר לתפקידם "הרשמי" בבית הכנסת. כבר בעת העתיקה הוענק לספר מעמד של חפץ בעל נוכחות פולחנית מקודשת, ויש לרומם אותו, לעטרו ולפארו בכל דרך אפשרית. במהלך הדורות הפך הספר המעוטט לאובייקט המוחשי המקודש ביותר בעולם היהודי. בעיני המאמינים נתגבשו אמונות אשר העניקו לספר התורה כוח מגי רב עוצמה, המתאים למעמדו המרכזי. הספר ואבוריו נוצלו לצורכי ריפוי ובעיות מסוגים שונים. בכך קיים דמיון רב במסורות העממיות של יהודי גרמניה ופולין מחד ויהודי עיראק ולוב מאידך. אולם בקהילות המזרח האמונה בכוחו של הספר התבטאה גם בעיטורים הקמיעיים הרבים המופיעים על האבורים המלווים את הספר וכן בכתובות ההקדשה המופיעות על גביהם. ספרים מסוימים אף זכו להילה מיוחדת ואמונה עזה בכוחם המגי המגן מכל צרה וצוקה בשל מעשי נסים מיוחדים שנקשרו בהם מימים ימימה.

קיצורים ביבליוגרפיים

- I. Abrahams, "The Bodenschatz Pictures", *By-Paths in Hebraic Bookland*, Philadelphia 1920, pp. 160–165. אברהםס
- א' חמוי, אביעה חידות, בעריכת מ' בקאל, ירושלים תשנ"ו. אביעה חידות
- Index of Jewish Art, *Gross Family Collection*, 1, *Objects*, ed. B. Narkiss & B. Yaniv, Jerusalem 1985. אוסף גרוס
- מ' אידל, "בינה, הספירה השמינית – המנורה בקבלה", לאור המנורה, עמ' 131–129. אידל, המנורה בקבלה
- , "תפיסת התורה בספרות ההיכלות וגלגליה בקבלה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א (תשמ"א), עמ' 23–84. תפיסת התורה בקבלה
- י' אלזט, "ממנהגי ישראל", רשומות – מאסף לדברי זכרונות, לאתנוגרפיה ולפולקלור בישראל, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 335–377. אלזט [אבידע]
- ר' שלמה אלמולי, פתרון חלומות, אמשטרדם שצ"ז [מהדורה ראשונה: שאלוניקי רע"ה]. אלמולי
- אמנות ואומנות בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, קטלוג תערוכה, בעריכת י' פישר, ירושלים תשל"ט. אמנות ואומנות
- אפגניסתאן – בית הכנסת והבית היהודי, בעריכת ז' הנגבי ובי' יניב, ירושלים תשנ"א. אפגניסתאן
- E.A. Wallis Budge, *Amulets and Superstitions*, London 1930. באדג'
- S.G. Burnett, "Distorted Mirrors: Antonius Margaritha, Johann Buxtorf and Christian Ethnographies of the Jews", *Sixteenth Century Journal* 25 (1994), pp. 275–287. בארנט

יהודי ספרד	יהודי ספרד באימפריה העות'מאנית – פרקים בתרבותם החומרית, בעריכת א' יוהס, ירושלים תשמ"ט.
יהושע־רו	בן־ציון יהושע־רו, מנדחי ישראל באפגאניסטאן לאנוסי משהד באיראן, ירושלים תשנ"ב.
יוהס	א' יוהס, "מנורה מצוירת באותיות – קמיע וסגולות", לאור המנורה, עמ' 132-135.
ילקוט מנהגים	ילקוט מנהגים – ממנהגיהם של שבטי ישראל, בעריכת א' וסרטיל, ירושלים תשנ"ו.
יניב, מעשה חושב יניב, רימוני־כתר	ב' יניב, מעשה חושב – התיק לספר תורה ותולדותיו, ירושלים תשנ"ח. —, "תוכן וצורה ברימוני־כתר ממזרח פרס ואפגאניסטאן", פעמים 79 (תשנ"ט), עמ' 96-128.
יניב, רימונים שטוחים	B. Yaniv, "The Mystery of the Flat Torah Finials from East Persia", <i>Padyavand</i> , ed. A. Netzer, I, Costa Mesa (CA) 1996, pp. 63-74.
יסיף, בן סירא יסיף, סיפור העם לאור המנורה	ע' יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים, ירושלים תשמ"ה. —, סיפור העם העברי: תולדותיו, סוגיו ומשמעותו, ירושלים תשנ"ד. לאור המנורה – גלגולו של סמל, בעריכת י' ישראלי ו' רפל, מוזיאון ישראל, ירושלים תשנ"ח.
לאמפרונטי מדרש תהלים מטרס	ר' יצחק לאמפרונטי, פחד יצחק, ונציה ועוד, תק"י-]תרמ"ח]. מדרש תהלים המכונה שוחר טוב, בעריכת ש' באבער, וילנא תרנ"ח. ח' מטרס, ספרי סגולות ורפואות בעברית – תכנים ומקורות, דיסקטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ו.
מפות	<i>Mappot... blessed be who comes — The Band of Jewish Tradition</i> , ed. A. Weber et al., Osnabrück 1997.
נוי נרקיס, היכל	ד' נוי, "הספר בסיפורי עם", מחניים קן (תשכ"ו), עמ' כח-לו. B. Narkiss, "The Heikhal, Bimah, and Teivah in Sephardi Synagogues", <i>Jewish Art</i> 18 (1992), pp. 30-47.
נרקיס, כתבי־יד שלושך	ב' נרקיס, כתבי־יד עבריים מצויירים, ירושלים 1984. נ' שלושך, ספר המסעות – מסעי בארץ לוב, א-ב, תלאביב וירושלים תרצ"ח-תש"ג.
ספר זכירה	ז' סימנר, ספר זכירה וענייני סגולות, לעמבערג תרכ"ד [מהדורה ראשונה: המבורג תס"ט].
פטאי, הלידה	ר' פטאי, "הלידה במנהג העממי", תלפיות 1 (תשי"ג), עמ' 226-268, 686-705; ט (תשכ"ה), עמ' 238-260.
פטאי, מסכת סגולות	—, "מסכת סגולות (פרק על סגולות לאשה המקשה לילד)", ספר השנה ליהודי אמריקה י-יא (תש"ט), עמ' 472-487.
פישוף	א' פישוף, "אל מול פני המנורה – אמנות יהודית בעת החדשה", לאור המנורה, עמ' 113-117.
פרייזר	J.G. Frazer, "Taboo and the Perils of the Soul", <i>The Golden Bough – A Study in Magic and Religion</i> , New York 1951.
צבר, לידה	S. Sabar, "Childbirth and Magic: Jewish Folklore and Material Culture", <i>A Cultural History of the Jews</i> , ed. D. Biale, New York (forthcoming).
צבר, מול טוב	ש' צבר, מול טוב – כתובות מצוירות מאוסף מוזיאון ישראל, ירושלים תשנ"ד.
צבר, משה מזרחי	S. Sabar, "The Binding of Isaac in the Work of Mosheh Shah Mizrachi – A Jewish Folk Artist from Persia in Early 20th Century Jerusalem", <i>Padyavand</i> , ed. A. Netzer (forthcoming).
צבר, צפון אפריקה	—, "Sephardi Elements in North African Hebrew Manuscript Decoration", <i>Jewish Art</i> 18 (1992), pp. 168-191.
קירכנר, אלבום	אלבום שי – מנהגים יהודיים [על פי קירכנר, מהדורת נירנברג 1734], בעריכת מ' שיר, תלאביב 1963.

- P.C. Kirchner, *Jüdisches Ceremoniel. oder Beschreibung derjenigen Gebräuche, welche die Juden...in Acht zu nehmen pflegen...* Nürnberg 1734 (First illustrated edition: 1724).
- V. Klagsbald, *Catalogue raisonné de la collection juive du musée de Cluny*, Paris 1981.
- J. Kalir, "The Jewish Service in the Eyes of Christian and Baptized Jews in the 17th and 18th Centuries", *Jewish Quarterly Review* 56 (1965–1966), pp. 51–80.
- F. Cantera Burgos, *Sinagogas Españols*, Madrid 1984².
- י"א קרויז, אוצר ספריתורה תפילין ומזוזות "מלאכת ישראל", א-ג, ירושלים תשמ"ג².
- E. & M.E. Radford, *The Encyclopedia of Superstitions*, ed. and revised by C. Hole, New York 1996.
- נ' רובין, ראשית החיים – טקסי לידה, מילה ופדיון הבן במקורות חז"ל, תלאביב 1995.
- A. Rubens, *A Jewish Iconography*, London 1981.
- ספר רזיאל המלאך, אמשטרדם תס"א.
שולחן ערוך למוהר"ר יהודה אריה ממודינה זצ"ל על חוקי היהודים ומנהגי חייהם, תורגם ונערך על ידי ש' ראבין, וינה תרכ"ז.
מ"מ ריישר, ספר שערי ירושלים, לעמבערג תרל"ב.
ר' חיים פלאג"י, רפואה וחיים, ירושלים תרס"ח (דפוס ראשון: איזמיר תרל"ד).
- E. Shorter, *A History of Women's Bodies*, New York 1982.
- בית הכנסת "שושנים לדוד" – תשמישי קדושה ומצווה, סקר של בתי-כנסת בהדרכת ב' נרקיס, ירושלים תשמ"א.
ר' יהודה ליב בן חנוך, ספר שאלות ותשובות חינוך בית יהודא, פרנקפורט דמיין תס"ח.
ר' שלמה קלוגר, שו"ת טוב טעם ודעת, לעמבערג תר"ך.
ר' חיים יוסף דוד אזולאי, ספר יוסף אומץ: שאלות ותשובות, ירושלים תשכ"א [מהדורה ראשונה: ליורנו תקנ"ח].
י' שחר, אוסף פויכטונגר – מסורת ואמנות יהודית, ירושלים תשל"א.
עדות מספרות, בעריכת א' שטאל, ירושלים תשל"ב.
- G. Scholem, "The Meaning of the Torah in Jewish Mysticism", *On the Kabbalah and Its Symbolism*, New York 1965, pp. 32–86.
- א' שמוש, הכתר – סיפורו של כתר ארם-צובה, ירושלים תשמ"ז.
פ' שנער, "יסודות מגיים בתכשיטנות המגרבית בעת החדשה", פעמים 11 (תשמ"ב), עמ' 27–45.
- ד' שפרבר, מנהגי ישראל – מקורות ותולדות, א-ו, ירושלים תש"ן-תשנ"ח.
- T. Schrire, *Hebrew Amulets — Their Decipherment and Interpretation*, London 1966.
- Thora und Krone: Kultgeräte der jüdischen Diaspora in der Ukraine*, ed. W. Seipel, Vienna 1993.

קירכנר, טקסים

קלאגסבאלד

קליר

קנטירה בורגוס
קרויז

רדפורד והול

רובין

רובנס
רזיאל המלאך

רי"א

ריישר

רפואה וחיים
שורטר

שושנים לדוד

שו"ת חינוך בית יהודא

שו"ת טוב טעם ודעת
שו"ת יוסף אומץ

שחר

שטאל

שלום

שמוש

שנער

שפרבר

שריאר

תורה וכתרים